मुण्डकोपनिषत् with भाष्य of शंकराचार्य and commentary by some anonymous author. — Ed. & pub. by बाबू [illegible] प्रसाद at काशी संस्कृत प्रेस. Loose leaves litho print edn. Benares, 1942 Vikram era.

(24) 1 copy

Bill No. 5/07-08

264 ✓

2008-0726

(1515)

Veda.

मुण्डकोपनिषत् with भाष्य of शंकराचार्य & comm. by some anonymous author — Ed. & Pub. by बाबू [illegible] प्रसाद at काशी संस्कृत प्रेस, LL. litho, Benares, 1942 V.E.

(20)

(301)

॥ अथसटीकंमुंडकोपनिषद्भाष्यंप्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितं॥ यस्मिन्ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तत्स्यामसंशयं॥१॥ ब्रह्मोपनिषद्गर्भोपनिषदाद्या अथर्वणवेदस्य बह्व्य उपनिषदः संति तासां शारीरके अनुपयोगित्वेनाव्याविख्यासितत्वात् दृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोपयोगितया मुंडकस्याव्याविख्यासितस्य प्रतीकमादत्ते। ब्रह्मादेवानामित्याद्याथर्वणोपनिषद्व्याविख्यासितेति शेषः॥ नन्वियमुपनिषन्मंत्ररूपा मंत्राणां चेषेत्वादीनां कर्मसंबंधेनैव प्रयोजनत्वमेतेषां च मंत्राणां कर्मसु विनियोजकप्रमाणानुपलंभेन तत्संबंधासंभवात् निष्प्रयोजनत्वाद्व्याविख्यासितव्यं न संभवतीति शंकमानस्योत्तरं॥ सत्यं॥ कर्मसंबंधाभावेपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्यात् विद्यया संबंधो भविष्यति॥ ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृकत्वात्तत्प्रकाशकत्वे अस्या उपनिषदोपि पौरुषेयत्वप्रसंगात्स्वाभाविकपुरुषदोषजत्वशंकया प्रामाण्यात् व्याविख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याशंक्याहास्याश्चेति॥ वि

श्रीगणेशाय नमः॥ अथ मुंडकोपनिषद्भाष्यप्रारंभः॥ ब्रह्मादेवानामित्याद्याथर्वणिकोपनिषदस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारंपर्यलक्षणसंबंधमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थमेवं हि महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽयासेन लब्धा विद्येति॥ श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति॥ स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्तेयुरिति॥

द्यायाः संप्रदायप्रवर्तका एव पुरुषाः न तु ग्रंथस्य निर्मातारः संप्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनानाश्वासः स्यात्किंत्वनादिपारंपर्यागतं ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसमर्थोपनिषदः पुरुषसंबंधः संप्रदायकर्तृत्वपारंपर्यलक्षण एव तमादावेवाहेत्यर्थः॥ विद्यासंप्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणां यथा विद्यायाः पुरुषसंबंधस्तथैवोपनिषदोपि। यदि पुरुषसंबंधोऽविवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसंबंधाभिधायिनान्येन भवितव्यं स्वयमेव स्वसंबंधाभिधायकत्वे स्ववृत्तिप्रसंगादित्याशंक्याह॥ स्वयमेव स्तुत्यर्थमिति॥ विद्यास्तुतौ तात्पर्यान्न स्ववृत्तिदोष इत्यर्थः॥ स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह॥ श्रोतृबुद्धीति॥ प्रवर्तेरन्निति पाठो युक्तः वृतु धातोरात्मनेप

विद्याया यस्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोपि प्रयोजनं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसंबंधमाह ॥ प्रयोजनेनत्विति ॥ संसारका
रणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत् तर्ह्यपरविद्ययैव तन्निवृत्तेः संभवान्न तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्व्याख्यातव्येत्याशंक्याह ॥ अ
त्र चेति ॥ संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न संभवति अविरोधान्न हि शतशोपि प्राणायामं कुर्वतः
शुक्तिदर्शनं विना तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबंधः ॥
किं च परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निकृष्टसंसारफलत्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वं ततः समाख्याबलात् अप

प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबंधमुत्तरत्र वक्ष्यति ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादिना ॥ अत्र चापरशब्दायाम् ग्वेदा
दिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाऽविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरविद्याभे
दकरणपूर्वकमविद्यायामंतरे वर्तमाना इत्यादिना ॥ तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां
ब्रह्मविद्यामाह परीक्ष्य लोकानित्यादिना ॥

रविद्यायामोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह ॥ परापरेति ॥ यच्चाहुः कर्मजडाः केव
लब्रह्मविद्यायाः कर्तृसंस्कारत्वेन कर्मांगत्वात्स्वातंत्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनंतरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह ॥ तथापरप्राप्तिसाधनमि
ति ॥ ब्रह्मविद्यायाः कर्मांगत्वे कर्मणो निंदा न स्यान्न ह्यंगविधानाय प्रधानं विनिंद्यते ॥ अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिंदया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्व
कं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाहातो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृस्तावकत्वमित्यर्थः ॥ यद्युपनिषदां स्वतंत्रब्रह्मविद्या
प्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतॄणां सर्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशंक्याह ॥ गुरुप्रसादलभ्यामिति ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

सं·भा· गुर्वनुग्रहादिसंस्काराभावात्सर्वेषांयद्यपिनभविष्यतितथापिविशिष्टाधिकारिणांभविष्यतीतिभावः॥ननुस्वतंत्राचेद्ब्रह्मविद्यातर्हिप्रयोज टी·
२ नसाधनंनस्यात्सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वावगमात्तत्राह॥प्रयोजनंचेति॥स्मरणमात्रेणविस्मृतसुवर्णलाभेसु
खप्राप्तिप्रसिद्धेःरज्जुतत्वज्ञानमात्राच्चभयकंपादिदुःखनिवृत्तिप्रसिद्धेर्नप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वंप्रयोजनस्यैकांतिकंअतोविश्वंश्रुतिःप्र
योजनसंबंधंविद्यायाअसकृद्ब्रवीतितस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदोव्याख्येयत्वंसंभवतीत्यर्थः॥यद्वाद्यूरेकदेशिनःस्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थाव
बोधफलस्यत्रैवर्णिकाधिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्येब्रह्मज्ञानेस्त्र्यैवसर्वेषामधिकारस्ततःसर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैवब्रह्मविद्यामोक्षसाधनमिति

प्रयोजनंत्वाऽसकृद्ब्रवीति॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति॥परामृताःपरिमुच्यंतिसर्वेइतिच॥ज्ञानमात्रेयद्यपिसर्वाश्रमिणामधिकारःतथा
पिसंन्यासनिष्ठैवब्रह्मविद्यामोक्षसाधनंनकर्मसहितेतिभैक्ष्यचर्यांचरंतःसंन्यासयोगादितिचबुवन्दर्शयति॥विद्याकर्मविरोधाच्च ६
॥नहिब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेनसहकर्मस्वप्नेपिसंपादयितुंशक्यं॥विद्यायाःकालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचाऽनुपप

त्तत्राह॥ज्ञानमात्रइति॥सर्वस्वत्यागात्मकसंन्यासनिष्ठैवपरब्रह्मविद्यामोक्षसाधनमितिवेदोदर्शयतिताहशसंन्यासिनांचकर्मसाधनस्यस्वस्या
भावान्नकर्मसंभवः॥आश्रमधर्मोपिशमदमाद्युपबृंहितविद्याभ्यासनिष्ठत्वमेवतेषांशौचाचमनादिरपितत्वतोनाश्रमधर्मोलोकसंग्रहार्थत्वात्।
ज्ञानाभ्यासेनैवापावनत्वनिवृत्तेर्नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यतइतिस्मरणात् त्रिषवणस्नानविध्यादेरज्ञसंन्यासिविषयत्वादतःकर्मनि
वृत्त्यैवसाहिस्यंज्ञानस्यनकर्मणेत्यर्थः॥इतश्चनकर्मसमुच्चिताविद्यामोक्षसाधनमित्याह॥विद्याकर्मविरोधाच्चेति॥अकर्तृब्रह्मैवास्मीतिकरोमि रामः
चेतिस्फुटोव्याघातइत्यर्थः॥यदाब्रह्मात्मैकत्वंविस्मरतितदोत्पन्नविद्योपिकरिष्यतिततःसमुच्चयःसंभाव्यतइतिनवाच्यमित्याह॥विद्यायाइति॥ २
धेनस्यं५

ननु गृहस्थानामंगिरःप्रभृतीनां विद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद्गृहस्थाश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिंगादवगम्यत इत्याशंक्याह॥ यत्त्विति॥ लिंगस्य न्यायोपबृंहितस्यैव गमकत्वांगीकारात् समुच्चये च न्यायाभावात् प्रत्युत विरोधदर्शनाच्च लिंगेन समुच्चयसिद्धिः संप्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्यस्याभासमात्रत्वात्तत्त्वानुसंधानेन मुहुर्मुहुर्बाधान्मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यत इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च

यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादिलिंगं न तत्स्थितं न्यायं बाधितुमुत्सहते॥ नहि विधिशतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्र सद्भावः शक्यते कर्तुं॥ किमुत लिंगैः केवलैरिति॥ एवमुक्तसंबंधप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं ग्रंथविवरणमारभ्यते॥ य इमां ब्रह्मविद्यामुपयंति आत्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः संतस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति॥ परं वा ब्रह्म गमयत्य

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शांतिः॥ ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता॥

विद्यादिसंसारकारणं चात्यंतमवसादयति विनाशयतीति उपनिषत् उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात्॥ ब्रह्मा परिवृढो महान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत इति॥ देवानां द्योतनवतामिंद्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रे वा संबभूवाभिव्यक्तः सम्यक्स्वातंत्र्येणेत्यभिप्रायः॥

विधिर्न दृश्यत इति भावः॥ साधितं व्याख्येयत्वमुपसंहरति॥ एवमिति॥ ग्रंथे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शंकायामुपनिषच्छब्दवाच्यविद्यार्थत्वाल्लाक्षणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छब्दार्थत्वमाह॥ य इमामिति॥ आत्मभावेनेति प्रेमास्पदतयेत्यर्थः॥ अनर्थपूगं क्लेशसमूहं निशातयति शिथिलीकरोति॥ अपरिपक्वज्ञानात् द्वित्रैर्जन्मभिर्मोक्षसंभवादित्यर्थः॥ ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्प मुं॰

भा॰ रैश्वर्यैश्चैव धर्मेश्च सह सिद्धं चतुष्टयमिति स्मरणात्॥ धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिक्रम्य वर्त्तत इति परिवृढत्वं सिद्धमित्यर्थः॥ योसावतीं टी॰
३ द्रियोग्राह्यः सूक्ष्मोव्यक्तः सनातनः॥ सर्वभूतमयोऽचिंत्यः सएषः स्वयमुद्बभौ॥ स्वयमुद्भूतशुक्रशोणितसंयोगमंतरेणाविर्भूत इति स्मृतेः स्वातंत्र्य

नययाधर्माऽधर्मवशात्संसारिणोऽन्येजायंते॥ योसावतींद्रियोऽग्राह्य इत्यादिस्मृतेः॥ विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्ता उत्पादयिता भुव
नस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये॥ सएवं प्रख्यातमहत्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्या
ब्रह्मविद्यां॥ येनाऽक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति विशेषणात्परमात्मविषया हि सा ब्रह्मणा वाग्रजेनोक्तेति ब्रह्मविद्या तां॥ सर्वविद्याप्र

सब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचांऽगिरे ब्रह्मवि
द्यां॥ सभारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोंऽगिरसे परावरां॥ तिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः
॥ सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव ज्ञायत इति॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतेः॥ सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौ
ति॥ विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह॥ ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृ
ष्ट इति ज्येष्ठः तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह उक्तवान् यामेतामथर्वणे प्रवदेत अवदत ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा॥ तामेव ब्रह्मणः प्राप्तां अथर्वा पुरा पू
र्वमुवाचोक्तवान् अंगिरे अंगिर्नाम्ने ब्रह्मविद्यां॥ गम्यत इत्यर्थः॥ वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या॥ तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यंजकं रामः
॥ ततः सर्वविद्यानांव्यंजकत्वया आश्रीयत इति सर्वविद्याश्रया अथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पन्नायां ज्ञातव्याभावात्सा सर्व ३

प्रश्नबीजमाह॥एकस्मिन्निति॥उपादानात्कार्यस्यपृथक्सत्त्वाभावादुपादानेज्ञातेतत्कार्यंततःपृथङ्नास्तीतिज्ञातंभवतीतिसामान्यव्याप्ति
स्तद्बलाद्वापप्रच्छेत्याह॥अथवेति॥प्रश्नाक्षरंजस्यमाक्षिप्यसमाधत्ते॥नन्वविदितेहीत्यादिना॥किमस्तितदितिप्रयोगेऽक्षरबाहुल्येनायासःस्या

सर्वांगिर्भारद्वाजायभरद्वाजगोत्रायसत्यवहायसत्यवहनाम्नेप्राहप्रोक्तवान्॥भारद्वाजोंगिरसेस्वशिष्यायपुत्रायवापरावरांपरस्मादव
रेणप्राप्तेतिपरावरांसर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वातांपरावरामंगिरसेप्राहेत्यनुषंगः॥शौनकःशुनकस्यापत्यंमहाशालोमहागृहस्थोंऽगिर
संभारद्वाजशिष्यमाचार्यंविधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत्॥उपसन्नउपगतःसन्पप्रच्छपृष्टवान्॥शौनकांगिरसयोःसंबंधाद्र्वागिविधिव
द्विशेषणादुपसदनविधेःपूर्वेषामनियमइतिगम्यते॥मर्यादाकरणार्थंवाविशेषणं॥मध्यदीपिकान्यायार्थंवाविशेषणं॥अस्मदादि

शौनकोहवैमहाशालोंऽगिरसंविधिवदुपसन्नःपप्रच्छकस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीति ॥

ष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात्॥किमित्याह॥कस्मिन्नुभगवोविज्ञाते॥नुइतिवितर्केभगवोभगवन्सर्वंयद्विज्ञेयंविज्ञातंविशेषेणज्ञा
तमवगतंभवतीत्येकस्मिन्विज्ञातेसर्वविद्भवतीतिशिष्टप्रवादंश्रुतवान्शौनकस्तद्विशेषंविज्ञातुकामःसन्कस्मिन्निति वितर्कय
न्पप्रच्छअथवालोकसामान्यदृष्ट्याज्ञात्वैवपप्रच्छ॥संतिहिलोकेसुवर्णादिशकलभेदाःसुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेनविज्ञायमानालौकि
कैस्तथाकिंन्वस्तिसर्वस्यजगद्भेदस्यैकंकारणंयदेकस्मिन्विज्ञातेसर्वंविज्ञातंभवतीति॥नन्वविदितेहिकस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः
किमस्तित्वितितदाप्रश्नोयुक्तःसिद्धेह्यस्तित्वेकस्मिन्निति स्याद्यथाकस्मिन्निधेयमिति॥न॥ तद्वीरुतयाकस्मिन्नित्यक्षरांजस्येलाघ

मुं·भा· कल्पःसूत्रग्रंथःअनुष्ठेयक्रमःकल्पइत्यर्थःअविद्यायाअपगमएवपरप्राप्तिरुपचर्यते॥अविद्यापगमश्चब्रह्मावगतिरेवेतिव्याख्यातम टी·
४ अक्षरव्याकुल्यादायासभीरुत्वात्प्रश्नःसंभवत्येव॥किंत्वेकस्मिन्विज्ञातेसर्वंवित्स्यादिति॥तस्मैशौनकायांऽगिराहकिलोवाच॥कि
मित्युच्यते॥द्वेविद्येवेदितव्येइत्येवंहस्मकिलयद्ब्रह्मविदोवेदार्थाभिज्ञाःपरमार्थदर्शिनोवदंति॥केतेइत्याह॥पराचपरमात्मवि
द्याअपराचधर्माऽधर्मतत्साधनतत्फलविषया॥ननुकस्मिन्विदितेसर्वंविद्भवतीतिशौनकेनपृष्टंतस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहांगिरा
द्वेविद्येइत्यादिनैषदोषः॥क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्यापराहिविद्याऽविद्यासानिराकर्तव्यातद्विषयेहिविदितेनकिंचित्तत्त्वतोवि

तस्मैसहोवाचद्वेविद्येवेदितव्येइतिहस्मयद्ब्रह्मविदोवदंति॥पराचैवापराचतत्रापराऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोऽथ
र्ववेदःशिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछंदोज्योतिषमिति॥अथपराययातदक्षरमधिगम्यते॥ दितंस्यादितिनिराकृत्य

हिपूर्वपक्षंपश्चात्सिद्धांतोवक्तव्योभवतीतिन्यायात्॥तत्रकाअपरेत्युच्यते॥ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोऽथर्ववेदइत्येतेचत्वारोवे
दाः॥शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछंदोज्योतिषमित्यंगानिषडेषाऽपराविद्या॥अथेदानीमियंपराविद्योच्यते॥ययातद्वक्ष्यमाण
विशेषणमक्षरमधिगम्यतेप्राप्यते॥अधिपूर्वस्यगमेःप्रायशःप्राप्त्यर्थत्वात्॥नचपरप्राप्तेरवगमार्थस्यचभेदोऽस्त्यविद्याया अपा
यएवहिपरप्राप्तिर्नार्थांतरं॥ननुऋग्वेदादिबाह्यातर्हिसाकथंपराविद्यास्यान्मोक्षसाधनंच॥यावेदबाह्याःस्मृतयइतिहिस्मरंति॥
स्माभिः॥ज्ञातोर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वाअविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरेऽतोधिगमशब्दोऽत्रप्राप्तिपर्यायएवेत्याह॥ नचपरप्राप्तेरिति ॥ ७ ॥ रामः ४

सांगानांवेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततःपृथक्करणाद्वेदबाह्यतयाब्रह्मविद्यायाःपरत्वंनसंभवतीत्याक्षिपति॥नन्विति॥यावेदबाह्याः
स्मृतयोयाश्चकाश्चकुदृष्टयः॥सर्वास्तानिष्फलाःप्रेत्यतमोनिष्ठाहिताःस्मृताइतिस्मृतेः॥कुदृष्टित्वादनुपादेयास्यादित्यर्थः॥विद्यायावेदबाह्य
कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वादनादेयास्यात॥उपनिषदांचऋग्वेदादिबाह्यत्वंस्यात॥ऋग्वेदादित्वेचपृथक्करणमनर्थकमथपरेति॥न॥
वेद्यविषयविज्ञानस्यविवक्षितत्वादुपनिषद्वेद्याक्षरविषयंहिविज्ञानमिहपराविद्येतिप्राधान्येनविवक्षितंनोपनिषच्छब्दरा
शिः॥वेदशब्देनतुसर्वत्रशब्दराशिर्विवक्षितः॥शब्दराश्यधिगमेपियत्नांतरमंतरेणगुर्वभिगमनादिलक्षणंवैराग्यंचनाक्षरा
धिगमःसंभवतीतिपृथक्करणंब्रह्मविद्यायाःपराविद्येति॥यथाविधिविषयेकर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेणवाक्यार्थज्ञानका

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णं॥

लादन्यत्रानुष्ठेयोर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणोनतथेहपरविद्याविषयेवाक्यार्थज्ञानसमकालएवतुपर्यवसितोभवति॥केवल
शब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठान्यतिरिक्ताभावात॥तस्मादिहपरांविद्यांसविशेषणेनाक्षरेणविशिनष्टियत्तदद्रेश्यमित्यादिना
॥वक्ष्यमाणंबुद्धौसंहृत्यसिद्धवत्सरामृशति॥यत्तदिति॥अद्रेश्यमदृश्यंसर्वेषांबुद्धींद्रियाणामगम्यमित्येतत॥दृशेर्बहिःप्रवृत्तस्य
पंचेंद्रियद्वारकत्वात॥अग्राह्यंकर्मेंद्रियाऽविषयमित्येतत॥अगोत्रं॥ त्वेतदर्थानामुपनिषदामप्यृग्वेदादिबाह्यत्वंप्रसज्येतेत्यर्थः॥वे
दबाह्यत्वेनपृथक्करणंनभवतिकिंतुवैदिकस्यापिज्ञानस्यवस्तुविषयस्यशब्दराश्यतिरेकाभिप्रायेणेत्याह॥ नवेद्यविषयेति ॥ ६ ॥ ६ ॥

मुं॰ भा॰ कर्मज्ञानादिलक्षणत्वाभिप्रायेण वक्ष्यत्करणमित्याह॥ यथाविधिविषयइति॥ अप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगान्नप्रधानपरत्वमपिशंकनीयमिति टी॰

५ गोत्रमन्वयोमूलमित्यनर्थांतरमगोत्रमनन्वयमित्यर्थः॥ नहितस्यमूलमस्तियेनान्वितंस्यात्॥ वर्ण्यंतइतिवर्णाद्रव्यधर्माःस्थूलत्वा
दयःशुक्लत्वादयोवाःविद्यमानावर्णायस्यतदवर्णमक्षरं॥ अचक्षुःश्रोत्रंचक्षुश्चश्रोत्रंचनामरूपविषयेकरणेसर्वजंतूनांतेअविद्य
मानेयस्यतदचक्षुःश्रोत्रं॥ यःसर्वज्ञःसर्ववित्इत्यादिचेतनावत्वविशेषणत्वात्॥ प्राप्तंसंसारिणामिवचक्षुःश्रोत्रादिभिःकरणैरर्थसा
धकत्वंतदिहाचक्षुःश्रोत्रमितिवार्यते॥ पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइत्यादिदर्शनात्॥ किंच॥ तदपाणिपादंकर्मेंद्रियरहितमित्येत
त्॥ यतएवमग्राह्यमग्राहकंचातोनित्यमविनाशिविभुंविविधंब्रह्मादिस्थावरांतप्राणिभेदैर्भवतीतिविभुंसर्वगतंव्यापकमाका

अचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादं॥ नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मंतदव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराः ॥

शवत्सुसूक्ष्मंशब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वाच्छब्दादयोह्याकाशवाय्वादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानितदभावात्सुसूक्ष्मं॥
किंच॥ तदव्ययंउक्तधर्मत्वादेवनव्येतीत्यव्ययं॥ नह्यनंगस्यस्वांगापचयलक्षणोव्ययःसंभवति॥ शरीरस्येवनापिकोशाप
चयलक्षणोव्ययःसंभवतिराज्ञइवनापिगुणद्वारकोव्ययःसंभवति॥ अगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्चयदेवंलक्षणं॥ भूतयोनिंभूता
नांकारणंपृथिवीवस्थावरजंगमानां॥ परिपश्यंतिसर्वतःआत्मभूतंसर्वस्याक्षरंपश्यंतिधीराधीमंतोविवेकिनः॥ ईदृशमक्षरंयया
विद्ययाऽधिगम्यतेसापराविद्येतिसमुदायार्थः॥ मत्वाह॥ यःसर्वज्ञइति॥ अगुणत्वादितिउपसर्जनरहितत्वात्सर्वात्मकत्वाच्चेति॥ हेयस्या ५

॥ [illegible] रामः

ब्रह्मनकारणंसहायशून्यत्वात्कुलालमात्रवदित्यस्यानैकांतिकत्वमुक्तमूर्णनाभिदृष्टांतेन॥ब्रह्मजगतोनोपादानंतदभिन्नत्वात्स्वरूपस्ये
वेत्यनुमानांतरस्यानैकांतिकत्वमाह॥यथाचपृथिव्यामिति॥जगन्नब्रह्मोपादानंतद्विलक्षणत्वात्यद्यद्विलक्षणंतत्तदुपादानकंनभवतिय

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तंतत्कथंभूतयोनित्वमित्युच्यतेप्रसिद्धदृष्टांतैः॥यथालोकेप्रसिद्धंऊर्णनाभिर्लूताकीटः किंचित्कारणांतर
मनपेक्ष्यस्वयमेवसृजतेस्वशरीराव्यतिरिक्तानेवतंतून्बहिः प्रसारयतिपुनस्तानेवगृह्णतेचगृह्णातिस्वात्मभावमेवापादयति
॥यथाचपृथिव्यामोषधयोव्रीह्याद्याःस्थावरांताइत्यर्थः॥स्वात्माव्यतिरिक्ताएवप्रभवंति॥तथाचसतोविद्यमानाज्जीवतःपुरुषा
त्केशलोमानिकेशाश्चलोमानिसंभवंतिविलक्षणानि॥यथैतेदृष्टांतास्तथाविलक्षणंसलक्षणंचनिमित्तांतरानपेक्षात्यथोक्तल

यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचयथापृथिव्यामोषधयःसंभवंति॥यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह
विश्वं॥ क्षणादक्षरात्संभवतिसमुत्पद्यतइहसंसारमंडलेविश्वंसमस्तंजगदनेकदृष्टांतोपादानंतुसुखार्थप्रबोधनार्थं॥य ताहर्षेण॥
ब्रह्मणउत्पद्यमानंविश्वंतदनेनक्रमेणोत्पद्यतेनयुगपद्बदरमुष्टिप्रक्षेपवदितिक्रमनियमविवक्षार्थोऽयंमंत्रआरभ्यते॥तपसाज्ञा
नेनोत्पत्तिविधिज्ञतयाभूतयोन्यक्षरंब्रह्मचीयतेउपचीयते॥उत्पिपादयिषदिदंजगदंकुरमिवबीजमुच्छूनतांगच्छतिपुत्रमिवपि

ताघटोनतंतूपादानकइत्यस्यव्यभिचारार्थमाह॥यथाचसतइति॥एकस्मिन्नपिदृष्टांतेसर्वानुमानानामनैकांतिकत्वंयोजयितुंशक्यमितिशं
कमानंप्रत्याहानेकदृष्टांतेनेति॥ईश्वरत्वोपाधिभूतमायातत्त्वंमहाभूतादिरूपेणसर्वजीवैरुपलभ्यतइतिसर्वसाधारण्येपिकथंजायतेऽनादिसि

इत्यादिस्याशंक्याह॥मा चिकीर्षितेति॥

मुं॰भा॰ ६ कर्मापूर्वसमवायिभूतसूक्ष्ममव्याकृतमितिकेचित्तन्नतस्यप्रतिजीवंभिन्नत्वात्तदीश्वरत्वोपाधित्वासंभवात्सामान्यरूपेणसंभवेपिपृथिव्या टी॰
दिसामान्यानांबहुत्वात्प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापातात्जाड्यमहामायारूपेणैवसंभवेपिनकर्मापूर्वसमवायित्वंनसाकारकत्वाद्बुध्यादी
नामेवकारकत्वाभिधानात्कारकावयवेष्वेवक्रियासमवायाभ्युपगमात्किंचनकार्यस्यस्वकारणप्रकृतित्वंदृष्टमितिभूतसूक्ष्मस्यपंचीकृतभूतप्र

एवंसर्वज्ञयासृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततोब्रह्मणोऽन्नमद्यतेभुज्यतइत्यन्नमव्याकृतंसाधारणंसंसारि
णांव्याचिकीर्षितावस्थारूपेणअभिजायतेउत्पद्यते॥ततश्चाव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थातोन्नात्प्राणोहिरण्यगर्भोब्रह्मणोज्ञा
नक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणोविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजांकुरोजगदात्माभिजायतइत्यनुषंगः॥तस्माच्चप्राणान्म

तपसाचीयतेब्रह्मततोऽन्नमभिजायते॥अन्नात्प्राणोमनःसत्यंलोकाःकर्मसुचामृतं॥

नआख्यंसंकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते॥ततोपिसंकल्पाद्यात्मकान्मनसःसत्यंसत्याख्यमाकाशादिभूतपंच
कमभिजायते॥तस्मात्सत्याख्याद्भूतपंचकादंडक्रमेणसप्तलोकाभूरादयस्तेषुमनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेणकर्माणिकर्म
सुचनिमित्तभूतेषुअमृतंफलंयावत्कर्माणिकल्पकोटिशतैरपिनविनश्यंति॥तावत्फलंनविनश्यतीत्यमृतं॥ कृतित्वंनस्यात्तस्मान्महाभू
तसर्गादिसंस्कारास्पदंगुणत्रयसाम्यंमायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाभ्युपगंतव्यं॥पूर्वस्मिन्कल्पेहिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तंप्रकृष्टंज्ञानंकर्म रासः
चयेनानुष्ठितंतदनुग्रहायमायोपाधिकंब्रह्महिरण्यगर्भावस्थाकारेणविवर्ततेसचजीवस्तदवस्थाभिमानीहिरण्यगर्भउच्यतइत्यभिप्रेत्याह॥ब्रह्मण ६

ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जगद्व्यष्टिरूपं तस्य साधारणः समष्टिरूपः सूत्रसंज्ञ इत्यर्थः मन आख्यमिति ॥ समष्टिरूपं वि
वक्षितं व्यष्टिरूपस्य लोकसृष्ट्युत्तरकालत्वाद्वक्ष्यमाणार्थमिति वक्ष्यमाणस्याविद्याविवरणप्रकरणस्यारंभार्थमुक्तपरविद्यासूत्रार्थोपसंहार
इत्यर्थः ॥ सामान्येनेति समष्टिरूपेण मायाख्येनोपाधिनेत्यर्थः ॥ विशेषेणेति ॥ व्यष्टिरूपेणाविद्याख्येनोपाधिनाऽनंतजीवभावमापन्नः स एव स

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मंत्रो वक्ष्यमाणार्थमाह ॥ य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः ॥ विशेषेणस
र्वं वेत्तीति सर्ववित् ॥ यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञलक्षणं तपो नायाससलक्षणं ॥ तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यल
क्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते ॥ किंच ॥ नामासौ देवदत्तयज्ञदत्त इत्यादिलक्षणं रूपमिदं शुक्लं नीलमित्यादि अन्नं च व्रीहियवादि

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ १ ॥

लक्षणं जायते ॥ पूर्वमंत्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥ सांगा वेदा अपरा विद्योक्ता ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना ॥ यत्तदद्रेश्यमित्या
दिना नामरूपमन्नं च जायत इत्यंतेन ग्रंथेनोक्तलक्षणमक्षरं यया विद्ययाऽधिगम्यत इति परा विद्या सविशेषेणोक्ता ॥ वेत्स्वोपाधितत्संस
र्गं च वेत्तीत्यधिदैवमध्यात्मं च तत्त्वाभेदः सूत्रितः ॥ स्रष्टृत्वं प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धं तद्वत्ब्रह्मणोपि स्रष्टृत्वं तपोनुष्ठानं वक्तव्यं ॥ ततः
संसारित्वं प्रसज्येतेत्याशंक्याह ॥ यस्य ज्ञानमयमिति ॥ सत्वप्रधानमायायाः ज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं सृज्यमानसर्वप
दार्थाभिज्ञत्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूपं प्रजापतीनामिवेत्यर्थः ॥ इति प्रथमखंडः ॥ १ ॥ अनादिरूपादानरूपेणानंतो ब्रह्मज्ञानात्स्वागंता

संभवात्स्वलेकशरीरिभिर्हीनत्वोर्दुःखरूपता

मुं॰भा॰ ७

दित्यनेनपदाद्बहुरेकजीववादिनःएकचैतन्यमेकयैवाविद्ययाबद्धंसंसरतितदेवकदाचिन्मुच्यतेनास्मदादीनांबंधमोक्षौस्तइतितदपास्तं टी॰
भवतिश्रुतिबहिष्कृतत्वात्सुषुप्तेपिक्रियाकारकफलभेदरूपस्यप्रहाणंभवति॥बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्यततोविशेषमाह॥सामस्त्येनेति॥
स्योपाध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणेनात्यंतिकप्रहाणंविद्याफलमित्यर्थः॥अमरोऽपक्षयरहितः॥अमृतोनाशरहितइत्यर्थः॥१॥अपरवि

अतःपरमनयोर्विद्ययोर्विषयौविवेक्तव्यौसंसारमोक्षाविव्युत्तरोग्रंथआरभ्यते॥तत्राऽपरविद्याविषयःकर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेद
रूपःसंसारोऽनादिरनंतोदुःखरूपत्वाद्धातव्यः॥प्रत्येकंशरीरिभिःसामस्त्येननदीस्रोतोवदत्यवच्छेदरूपसंबंधस्तदुपशमलक्षणो
मोक्षःपरविद्याविषयोऽनाद्यनंतोऽजरोअमरोऽमृतोऽभयःशुद्धःप्रसन्नःस्वात्मप्रतिष्ठालक्षणःपरमानंदोऽद्वयइति॥पूर्वंतावदपर

तदेतत्सत्यं॥मंत्रेषुकर्माणिकवयोयान्यपश्यंस्तानित्रेतायांबहुधासंततानि॥

विद्याविषयप्रदर्शनार्थमारंभः॥तद्दर्शनेहितन्निर्वेदोपपत्तेस्तथाचवक्ष्यति॥परीक्ष्यलोकान्कर्मचितानित्यादिना॥नह्यप्रदर्शि
तेपरीक्षोपपद्यतइतितत्प्रदर्शयन्नाह॥तदेतत्सत्यमवितथं॥किंतन्मंत्रेषुऋग्वेदाद्याख्येषुकर्माण्यग्निहोत्रादीनिमंत्रैरेवप्रका
शितानिकवयोमेधाविनोवसिष्ठादयोयान्यपश्यन्दृष्टवंतोयत्तदेतत्सत्यं॥

द्यायाःपरविद्यायाश्चविषयौप्रदर्श्यपूर्वमपरविद्याविषय
प्रदर्शनेश्रुतेरभिप्रायमाह॥पूर्वंतावदिति॥यदिष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतयावावेदेनबोध्यतेकर्मतस्याऽसतिप्रतिबंधेतत्साधनत्वा रामः
व्यभिचारःसत्यत्वंनस्वरूपाबाध्यत्वंप्रवाहोह्येतदित्यादिनानिंदितत्वात्स्वरूपबाध्यत्वेपिचअर्थक्रियासामर्थ्येस्वप्नकामिन्यामिवघटतइत्य ७

ऋग्वेदविहितःपदार्थोहौत्रं॥यजुर्वेदविहितआध्वर्यवं॥सामवेदविहितऔद्गात्रं॥तद्रूपायांत्रेतायामित्यर्थः॥सत्यकामामोक्षकामाइतिस
मुच्चयाभिप्रायेणव्याख्यानमयुक्तंएषवःपंथाःसुकृतस्यलोकइतिस्वर्गफलसाधनत्वविषयवाक्यशेषविरोधादितिआहवनीयस्यदक्षि

णैकांतपुरुषार्थसाधनत्वात्तानिचवेदविहितानिऋषिदृष्टानिकर्माणित्रेतायांत्रयिसंयोगलक्षणायांहौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारा
यामधिकरणभूतायांबहुधाबहुप्रकारंसंततानिनिर्वृत्तानिकर्मिभिःक्रियमाणानित्रेतायांवायुगेप्रायशःप्रवृत्तानि॥अतोयूयंता
नि न्याचरथनिर्वर्तयथ॥नियतंसत्यं॥सत्यकामायेयथाभूतकर्मफलकामाःसंतएषवोयुष्माकंपंथामार्गःसुकृतस्यस्वयंनिर्वर्तितस्यक

तान्याचरथनियतंसत्यकामाएषवःपंथाःसुकृतस्यलोके॥यदालेलायतेह्यर्चिःसमिद्धेहव्यवाहनेतदाज्यभा
गावंतरेणाहुतीःप्रतिपादयेत्॥ र्मणोलोकेफलनिमित्तंलोक्यतेदृश्यतेभुज्यतइतिकर्मफलंलोकउच्यते॥तदर्थंतत्प्राप्तये
एषमार्गइत्यर्थः॥यान्येतान्यग्निहोत्रादीनित्रयीविहितानिकर्माणितान्येषपंथाअवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः॥तत्राग्निहोत्रमेव
तावत्प्रथमंप्रदर्शनार्थमुच्यतेसर्वकर्मणांप्राथम्यात्॥तत्कथंयदेवेंधनैरभ्याहितैःसम्यगिद्धेहव्यवाहनेलेलायतिचलतिअर्चिस्तदात र्गेः
स्मिन्कालेलेलायमानेचलतिअर्चिषिआज्यभागावाज्यभागयोरंतरेणमध्येआवापस्थानेआहुतीःप्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्यानेकाः

णोत्तरपार्श्वयोराज्यभागाविज्येते॥इंद्रायस्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिदर्शपूर्णमासेतयोर्मध्येऽन्येयागाअनुष्ठीयंतेतन्मध्यमावापस्थानमुच्यतेअग्नि
होत्राहुत्योर्हिलिंगंप्रसिद्धंसूर्यायस्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिप्रातरग्नयेस्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिसायंकथमग्निहोत्रेप्रक्रम्याहुतीरितिबहुवचनंतत्राह॥

मुं·भा· अनेकेष्वहःसुप्रयोगानुष्ठानानितदपेक्षयेत्यर्थः॥दर्शस्याग्निहोत्रांगत्वेप्रमाणाभावात्कथंतदकरणमग्निहोत्रस्यविप्रतिपत्तिरित्या टी·
८ शंकयायावज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रिणोवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणंभवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्यविशेषणंशरदादिषुनूतनान्नेनकर्तव्यमा

प्रयोगापेक्षयाआहुतीरितिबहुवचनं॥एषसम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणःकर्ममार्गोलोकप्राप्तयेपंथास्तस्यसम्यक्करणंदुष्करंवि
पत्तयस्त्वनेकाभवंति॥कथंयस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शंदर्शाख्येनकर्मणावर्जितमग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्याग्नि
होत्रसंबंधेप्यग्निहोत्रविशेषणमिवभवतितदक्रियमाणमित्येतत् तथापौर्णमासमित्यादिष्वपि अग्निहोत्रविशेषणत्वंद्रष्टव्यंअ
ग्निहोत्रांगत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासंपौर्णमासकर्मवर्जितमचातुर्मास्यंचातुर्मास्यकर्मवर्जितमनाग्रयणंचआग्रयणंशरदादिक्

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितंचाहुतमवैश्वदेवमविधिनाहुतमासप्त
मांस्तस्यलोकान्हिनस्ति ॥ तेव्यंनत्वनक्रियतेयस्यतथाऽतिथिवर्जितंचातिथिपूजनंचाहन्यहन्यक्रियमाणंयस्य॥स्वयंस
म्यक्कृतानाग्निहोत्रंकालेअहुतंअदर्शादिवदवैश्वदेवंवैश्वदेवेनवर्जितंहूयमानमप्यविधिनाहुतंनयथाहुतमित्येतदेवंदुःसंपादि
तमसंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितंकर्मकिंकरोतीत्युच्यते॥आसप्तमांसप्तसमाहितांस्तस्यकर्तुर्लोकान्हिनस्तिहिनस्तीवाऽ
यासमात्रफलत्वात्सम्यक्क्रियमाणेषुहिकर्मसुकर्मपरिणामानुरूप्येणभूरादयःसत्यांताःसप्तलोकाः ग्रयणंकर्मअदर्शादिवद्वैश्वदे राम·
वमितिविशेषणंवैश्वदेवस्याग्निहोत्रांगत्वेप्यावश्यकत्वादित्यर्थः॥पिंडोदकदानेनपित्रादीनांत्रयाणामुपकरोतियजमानःपुत्रादीनांचत्रया ८

णंग्रासादिदानेनततोमध्यवर्तिनायजमानेनसंबध्यमानाः पूर्वेत्रयउत्तरेचत्रयःहंतदित्याह॥ पिंडदानादीति॥ आहुतयोयजमानंवहंती

फलंप्रापयंतेतेलोकाएवंभूतेनअग्निहोत्रादिकर्मणात्तप्राप्यत्वाद्धिंसंतइवायासमात्रत्वव्यभिचारीत्यतोहिनस्तीत्युच्यतेहि॥
पिंडदानाद्यनुग्रहेणवासंबध्यमानाःपितृपितामहप्रपितामहपुत्रपौत्रप्रपौत्रस्वात्मोपकाराःसप्तलोकाउक्तप्रकारेणाग्निहो
त्रादिनानभवंतीतिहिंसंतइत्युच्यते॥ कालीकरालीचमनोजवाचसुलोहितायाचसुधूम्रवर्णा॥ स्फुलिंगिनीविश्वरुचीचदेवीले
लायमानाइतिसप्तजिह्वाः॥ काल्याद्याविश्वरुच्यंतालेलायमानाअग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्थाएताःसप्तजिह्वाः॥ एतेष्वग्निजि

कालीकरालीचमनोजवाचसुलोहितायाचसुधूम्रवर्णा॥ स्फुलिंगिनीविश्वरुचीचदेवीलेलायमानाइतिसप्तजि
ह्वाः॥ एतेषुयश्चरतेभ्राजमानेषुयथाकालंचाहुतयोह्याददायन्॥ तंनयंत्येताःसूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरेको
धिवासः॥ एह्येहीतितमाहुतयःसुवर्चसःसूर्यस्यरश्मिभिर्यजमानंवहंति॥

ह्वाभेदेषुयोग्निहोत्रीचरतेकर्माचरतिअग्नि
होत्रादिभ्राजमानेषुदीप्यमानेषुयथाकालंचयस्यकर्मणोयःकालःतत्कालंयथाकालंयजमानमाददायन्नाददानाआहुतयोयजमा
नेननिर्वर्तितास्तंनयंतिप्रापयंतिएताआहुतयोयाइमाअनेननिर्वर्तिताःसूर्यस्यरश्मयोभूत्वारश्मिद्वारैरित्यर्थः॥ यत्रयस्मिन्स्वर्गेदे
वानांपतिरिंद्रःसर्वानुपर्यधिवसतीत्यधिवासः॥ कथंसूर्यस्यरश्मिभिर्वहंतीत्युच्यते॥ एह्येहीत्याह्वयंत्यःसुवर्चसःदीप्तिमत्यः॥ किंच
प्रियामिष्टांवाचंस्तुत्यादिलक्षणामभिवदंत्यउच्चारयंत्योऽर्चयंत्यःपूजयंत्यश्चैषवोयुष्माकंपुण्यःसुकृतःपंथाःब्रह्मलोकःफलरूपः॥ तिसंबंधः॥

मुं·भा· रूप्यतेनिरूप्यतेयदाश्रयतयायज्ञस्तेयज्ञरूपाः॥स्वयमेवेतितत्वदर्श्युपदेशानपेक्षतयास्वमनोरथैर्नैवेत्यर्थः॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ टी·

१ एवंप्रियांवाचमभिवदंत्योवहंतीत्यर्थः॥ब्रह्मलोकःस्वर्गःप्रकरणात्॥एतच्चज्ञानरहितंकर्मैतावत्फलमविद्याकामकार्यमतोऽसारं
दुःखमूलमितिनिंद्यते॥प्लवाविनाशिनइत्यर्थोहियस्मादेतेअदृढाअस्थिरायज्ञरूपायज्ञरूपाणियज्ञनिर्वर्तकाः॥अष्टादशाष्टद
शसंख्याकाःषोडशर्त्विजःपत्नीयजमानश्चेत्यष्टादश॥एतदाश्रयंकर्मउक्तंकथितंशास्त्रेण॥येष्वष्टादशस्ववरंकेवलंज्ञानवर्जि
तंकर्मातस्तेषामवरकर्माश्रयाणांअष्टादशानामदृढतयाप्लवत्वात्प्लवतेसहफलेनतत्साध्यकर्मकुंडविनाशादिवक्षीरदध्या

प्रियांवाचमभिवदंत्योर्चयंत्यएषवःपुण्यःसुकृतोब्रह्मलोकः॥प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंये
षुकर्म॥एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति॥अविद्यायामंतरेवर्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्य
मानाः॥जंघन्यमानाःपरियंतिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांधाः॥ दीनांतत्स्थानांनाशोयतएवमेतत्कर्मश्रेयःश्रेयःक

रणंइतियेभिनंदंत्यभिहृष्यंत्यविवेकिनोमूढाअतस्तेजरांचमृत्युंचजरामृत्युंकिंचित्कालंस्वर्गेस्थित्वापुनरेवापियंतिभूयो
पिगच्छंति॥किंच॥अविद्यायामंतरेमध्येवर्तमानाअविवेकप्रायाःस्वयंवयमेवधीराधीमंतःपंडिताविदितवेदितव्याश्चेतिम
न्यमानाआत्मानंसंभावयंतस्तेचजंघन्यमानाजरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमानाभृशंपीड्यमानाःपरियंतिभ्रमंतिमूढादर्श रामः
नवर्जितत्वादंधेनैवाचक्षुष्केणैवनीयमानाःप्रदर्श्यमानमार्गायथालोकेंऽधाश्चक्षुरहितागर्तकंटकादौपतंतितद्वत्॥किंच॥ १

कंसुखंनभवत्यकंदुःखंतन्नात्रविद्यतेयस्मिन्नसौनाकःकेवलकर्मिणांफलमुक्त्वासगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणांफलंसंसारगोच

अविद्यायांबहुधाबहुप्रकारंवर्तमानावयमेवकृतार्थाःकृतप्रयोजनाइत्येवमभिमन्यंतिअभिमानंकुर्वंतिबालाअज्ञानिनो
यद्यस्मादेवंकर्मिणोनप्रवेदयंतितत्त्वंनजानंतिरागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तंतेनकारणेनातुराःदुःखार्ताःसंतःक्षीण
लोकाःक्षीणकर्मफलस्वर्गलोकाश्च्यवंते॥इष्टापूर्तंइष्टंयागादिश्रौतंकर्म॥पूर्तंस्मार्तंमन्यमानाएतदेवातिशयेनपुरुषार्थ
साधकंवरिष्ठंप्रधानमितिचिंतयंतोऽन्यदात्मज्ञानाख्यंश्रेयःसाधनंनवेदयंतेनजानंतिप्रमूढाःपुत्रपशुबंध्वादिषुप्रमत्ततया

अविद्यायांबहुधावर्तमानावयंकृतार्थाइत्यभिमन्यंतिबालाः॥यत्कर्मिणोनप्रवेदयंतिरागात्तेनातुराःक्षीणलोकाः
श्च्यवंते॥इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंतेप्रमूढाः॥नाकस्यपृष्ठेतेसुकृतेऽनुभूत्वेमंलोकंहीनतरंवाविश
ति॥तपःश्रद्धेयेह्युपवसंत्यरण्येशांताविद्वांसोभैक्ष्यचर्यांचरंतः॥

मूढास्तेचनाकस्यस्वर्गस्यपृष्ठेउपरिस्थानेसुकृतेभोगाय
तनेऽनुभूत्वाऽनुभूयकर्मफलंपुनरिमंलोकंमानुषमस्माद्धीनतरंवातिर्यङ्नरकादिलक्षणंयथाकर्मशेषंविशंति॥येपुनस्तद्विपरी
ताज्ञानयुक्तावानप्रस्थाःसन्यासिनश्चतपःश्रद्धेहि।तपःस्वाश्रमविहितंकर्म॥श्रद्धाहिरण्यगर्भादिविषयाविद्या।तेतपःश्रद्धेउप
वसंतिसेवंते॥अरण्येवर्तमानाःसंतःशांताउपरतकरणग्रामाविद्वांसोगृहस्थाश्चज्ञानप्रधानाइत्यर्थः॥भैक्ष्यचर्यांचरंतःपरिग्र
हाभावात्उपवसंत्यरण्यइतिसंबंधः॥ रमेवदर्शयति॥येपुनस्तद्विपरीताज्ञानयुक्ताइत्यादिना ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

अरण्ये स्त्रीजनासंकीर्णे देशे॥ मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रविलयं सर्वात्मभावं च दर्शयंति श्रुतयो ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह॥ इहैवेति॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः विश्वसृजः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः धर्मो यमो महान् सूत्रात्मा अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सा

सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरेण पथा ते विरजाः विरजसः क्षीणपुण्यपापकर्माणः संत इत्यर्थः॥ प्रयांति प्रकर्षेण यांति॥ यत्र यस्मिन्सत्यलोकादौ अमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो हि अव्ययात्माऽव्ययस्वभावः॥ यावत्संसारस्थायी एतदंतास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः॥ नन्वेतन्मोक्षमिच्छंति केचिन्नेहैव सर्वे प्रविलीयंते कामाः ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशंतीत्यादिश्रुतिभ्यः॥ अप्रकरणाच्चापरविद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते। न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसंगोऽस्ति विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं सा

सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥

ध्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकभेदभिन्नं द्वैतमेतावदेव यद्धिरण्यगर्भप्राप्त्यवसानं॥ तथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां संसारगतिमनुक्रामता॥ ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च॥ उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति॥ अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसाराद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते॥ परीक्ष्य॥ यदेतदृग्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविका

त्विकी सत्त्वपरिणामज्ञानसहितकर्मफलभूतामित्यर्थः॥ ऐहिककर्मफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृतकत्वात् घटवदित्यनुमानमामुष्मिकनाशविषयं॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्यागमस्तैरनित्यत्वेन सर्वात्मनावधार्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च शीलं स्थितिर्दंडनिधानमार्जवं ततश्चोपरमः क्रियाभ्य इति स्मृतेः॥ ब्राह्मणस्यैवाधि

ऽविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवंतमेव पुरुषं प्रति विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्ग
लक्षणाः फलभूता ये च विहिताऽकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानागमैः सर्व
तो याथात्म्येनावधार्य लोकान्संसारगतिभूतानव्यक्ताद्यान्स्थावरांतान्व्याकृताव्याकृतलक्षणान्बीजांकुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्तान
नेकानर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवदसारान्मायामरीच्युदकगंधर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान्प्रतिक्षणप्रध्वंसान्पृ
ष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माऽधर्मनिर्वर्तितानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वत्यागेन ब्रह्मविद्यायामि

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन॥

ति ब्राह्मणग्रहणं॥ परीक्ष्य लोकान्किं कुर्यादित्युच्यते॥ निर्वेदं निपूर्वो विदिरत्र वैराग्यार्थे वैराग्यं कुर्यादित्येतत्स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्य
ते॥ इह संसारे नास्ति कश्चिदपि अकृतः पदार्थः॥ सर्व एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चानित्याः न नित्यं किंचिदस्तीत्यभिप्रायः
॥ सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनं यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्यं॥ उत्पाद्यमाप्यं विकार्यं संस्कार्यं च॥ नातः परं कर्मणो विशेषोऽस्ति
अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थेनार्थी न तद्विपरीतेनातः किं कृतेन कर्मणाऽयासबहुलेनानर्थसाधनेनेत्ये
वं निर्विण्णाः॥

कारइत्यर्थः॥ कूटस्थेन परिणामरहितेनाचलेन स्पंदरहितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी समिस्याणिरिति विनयोपलक्षण

मसरणादित्यवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वादक्षतत्वादितिअक्षयत्वाच्चेतिअशरीरत्वात्विकारशून्यत्वादित्यर्थः॥प्रथमखंडकं॥१॥

अभयंशिवमकृतंनित्यंपदंयत्तद्विज्ञानार्थंविशेषेणाधिगमार्थंसनिर्विण्णोब्राह्मणोगुरुमेवाचार्यंशमदमदयादिसंपन्नमभिगच्छे
च्छास्त्रज्ञोपिस्वातंत्र्येणब्रह्मज्ञानान्वेषणंनकुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलं॥समित्पाणिःसमिद्भारगृहीतहस्तःश्रोत्रियम
ध्ययनश्रुतार्थसंपन्नंब्रह्मनिष्ठंहित्वासर्वकर्माणिकेवलेऽद्वयेब्रह्मणिनिष्ठायस्यसोयंब्रह्मनिष्ठः॥जपनिष्ठस्तपोनिष्ठइतियद्वत्॥
नहिकर्मिणोब्रह्मनिष्ठतासंभवतिकर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात्॥तंगुरुंविधिवदुपसन्नःप्रसाद्यपृच्छेदक्षरंपुरुषंसत्यं॥तस्मैसविद्वान्
गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगतायसम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत्॥प्रशांतचित्तायोपरतदर्पादिदोषायशमान्वितायबाह्येंद्रियोपरमेणयुक्ता

तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं॥तस्मैसविद्वानुपसन्नायसम्यक्प्रशांतचित्तायशमा
न्विताय॥येनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यंप्रोवाचतांतत्त्वतोब्रह्मविद्यां॥२॥

यःसर्वतोविरक्तायेत्येतद्येनविज्ञानेनययाविद्ययापरया
ऽक्षरमद्रेश्यादिविशेषणंतदेवाक्षरंपुरुषशब्दवाच्यंपूर्णत्वात्पुरिशयनाच्चसत्यंतदेवपरमार्थस्वाभाव्यादक्षरंचाक्षरणादक्षतत्वादक्ष
यत्वाच्चवेदविजानातितांब्रह्मविद्यांतत्त्वतोयथावत्प्रोवाचप्रब्रूयादित्यर्थः॥आचार्यस्याप्ययंनियमोयन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तार
णमविद्यामहोदधेः॥२॥इतिप्रथममुंडकंसमाप्तं॥१॥

द्वेविद्येवेदितव्येइत्युपन्यस्यापरविद्यांमुंडकेनप्रपंच्यपरविद्यासूत्रितांप्रपंचयितुं
द्वितीयमुंडकारंभइत्याह॥अपरविद्यायाइत्यादिना॥कर्मणोपिप्राक्सत्यत्वमुक्तंतद्वदिदंसत्यत्वंनमंतव्यमित्याह॥यदपरविद्याविषयमिति॥

विधीयते विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तुपरत्वान्नपुंसकलिंगत्वं परमार्थतः सल्लक्षणत्वादत्यंताबाध्यत्वादित्यर्थः॥ अत्यंत
परोक्षत्वादिति शास्त्रैकगम्यत्वादपूर्ववत्तु ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वं न संभवति॥ साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत् प्रति

अपरविद्यायाः सर्वकार्यमुक्तं स च संसारो यत्सारो यस्मान्मूलादक्षरात्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यं यस्मिन्वि
ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति तत्परस्या विद्याया विषयः स वक्तव्य इति उत्तरो ग्रंथ आरभ्यते॥ यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं
तदापेक्षिकमिदं तु परविद्याविषयं परमार्थसल्लक्षणत्वात्तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयमविद्याविषयत्वादनृतमितरदत्यंतपरोक्ष
त्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवत्सत्यं अक्षरं प्रतिपद्येरन्निति॥ दृष्टांतमाह॥ यथा सुदीप्तादिद्धात्पावकादग्नेर्विस्फुलिंगा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽने

तदेतत्सत्यं॥ यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः॥ तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र
चैवापियंति॥

कशः प्रभवंते निर्गच्छंति सरूपा॥ अग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेदमनुवि
धीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा जीवा आकाशादिव घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिप्रभेदमनुभवंत्येवं नानानामरूपकृत
देहोपाधिप्रभवमनु प्रजायंते॥ तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपियंति देहोपाधिविलयमनुलीयंते॥ घटादिविलयमन्विव सुषिरभेदाः॥ यथा
काशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्त

पद्येरन्मुमुक्षव इत्यभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टांतमाह॥ यथा सुदीप्तादिति॥ एकत्वे सति प्रत्यग्रूपस्य अपरोक्षत्वात्तु ब्रह्मणोपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति॥

घटैकदेशप्रत्ययस्तेघटप्रत्ययस्तवदित्यर्थः॥विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेनविस्फुलिंगेष्ववयवत्वादिव्यवहारःस्वतःपुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषा
त्तथाचिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानांस्वतोब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः॥अक्षरस्यापिजीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्ध्यर्थेतत्वतस्तुनिमित्त
नैमित्तिकभावोपिनास्तीत्याह॥नामरूपबीजभूतादिति॥देहाद्यपेक्षयायद्बाह्यमांतरंचप्रसिद्धंतेनसहतत्तादात्म्येनतदधिष्ठानतयावर्ततेइति

नामरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षयापरादक्षरात्परंयत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैवस्वरूपमाकाशस्येव
सर्वमूर्तिवर्जितंनेतिनेतीत्यादिविशेषणंविवक्षन्नाह॥दिव्यःद्योतनवान्॥स्वयंज्योतिष्ट्वाद्दिविवास्वात्मनिभवोऽलौकिकोवा॥
हियस्मादमूर्तःसर्वमूर्तिवर्जितःपुरुषःपूर्णःपुरिशयःदिव्योह्यमूर्तःपुरुषः॥सबाह्याभ्यंतरःसबाह्याभ्यंतरेणवर्ततइति॥अजोनजा

दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरोह्यजः

यतेकृत

श्चित्स्वतोन्यस्यजन्मनिमित्तस्यचाभावात्॥यथाजलबुद्बुदादेर्वाय्वादि।यथानभःसुषिरभेदानांघटादि॥सर्वभावविकाराणांजनिमू
लत्वात्तत्प्रतिषेधेनसर्वेप्रतिषिद्धाभवंति॥सबाह्याभ्यंतरोह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्षरोध्रुवोऽभयइत्यर्थः॥यद्यपिदेहाद्युपाधिभेददृ
ष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषुसप्राणःसमनाःसेंद्रियःसविषयइवप्रत्यवभासतेतलमलादिमदिवाकाशंतथापितुस्वतःपरमार्थदृष्टीनामप्रा

सबाह्याभ्यंतरोऽतएवसर्वात्मत्वात्तद्व्यतिरिक्तनिमित्ताभावादजइत्यर्थः॥जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्द्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्येवमादिभावविकारा
णांनिषेधात्तात्पर्यमजशब्दस्याह॥सर्वभावविकाराणामिति॥जीवानांप्राणादिमत्वात्तदात्मत्वेब्रह्मणोपिप्राणादिमत्वंप्राप्तंतन्निवर्तयन्ति॥यद्यपीत्यादिना॥

स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषुशक्तिविशेषोअस्यास्तीतितथोक्तं॥नामरूपयोर्बीजंब्रह्मतस्योपाधितयालक्षितंशुद्धस्यकारणत्वानुपपत्यागमितंस्वरूपमस्येतितथोक्तंतस्मादुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्चपरतोऽक्षरात्परइतिसंबंधः॥कथंमायातत्वस्याक्षरस्यपरत्वमित्याकांक्षायामाह॥

ऽविद्यमानःक्रियाशक्तिभेदवांश्चलनात्मकोवायुर्यस्मिन्असावप्राणस्तथाअमनाअनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्यात्मकंमनोप्यविद्यमानंयस्मिन्सोयममनाअप्राणोह्यमनाश्चेतिप्राणादिवायुभेदाःकर्मेंद्रियाणितद्विषयास्तथाचबुद्धिमनसीबुद्धींद्रियाणितद्विषयाश्चप्रतिषिद्धावेदितव्याः॥तथाश्रुत्यंतरे॥ध्यायतीवलेलायतीवेति॥यस्माच्चैवंप्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्मात्शुभ्रःशुद्धोऽतो

अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोऽक्षरात्परतःपरः॥एतस्माज्जायतेप्राणो

ऽक्षरान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परंतदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरंसर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परोनिरुपाधिकःपुरुषइत्यर्थः॥यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरंसंव्यवहारविषयंओतंप्रोतंच॥कथंपुनरप्राणादिमत्वंतस्येत्युच्यते॥यदिहिप्राणादयःप्रागुत्पत्तेःपुरुषइवस्वेनात्मनासंतितदापुरुषस्यप्राणादिनाविद्यमानेनप्राणादिमत्वंस्यान्नतुतेप्राणादयःप्रागुत्पत्तेःपुरुषइवस्वेनात्मनासंतितदातोऽप्राणादिमान्परःपुरुषः॥यथानुत्पन्नेपुत्रेऽपुत्रोदेवदत्तः॥ सर्वकार्येति॥

कार्यंह्यपरंप्रसिद्धंतत्कारणत्वेनगम्यमानत्वान्मायातत्वंपरंयौक्तिकबाधादनिर्वाच्यत्वेपिस्वरूपोच्छेदाभावादक्षरंतदुक्तंगीतायां॥क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते॥उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइतियदेवचैतन्यंनिरुपाधिशुद्धंअविकल्पंब्रह्मयत्तत्वज्ञानात्जीवानां

मुं॰भा॰ कैवल्यंतदेवमायाप्रतिबिंबितरूपेणकारणंभवतीत्याह॥एतस्मादेवेति॥प्राणोत्पत्तेरूर्ध्वंतर्हिसप्राणत्वंपरमात्मनोभविष्यतीतिशंकानिर टी॰
१३ स्यर्थंश्रुत्यंतरसिद्धंप्राणस्यविशेषणमाह॥अविद्याविषयइतिनामधेयइतिवाङ्मात्रोनवस्तुवृत्तइत्यर्थः॥प्राणादीनांपाठक्रमोयमर्थक्रमेण
बाध्यते॥गताःकलाःपंचदशप्रतिष्ठाइतिभूतेषुलयश्रवणेनप्राणानांभौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनंतरंप्राणोत्पत्तिर्द्रष्टव्येति॥अभिमुखमाग
च्छन्वायुरावहःपरतोगच्छन्प्रवहइत्यादिभेदः॥शब्दस्पर्शरूपरसगंधाउत्तरोत्तरस्यगुणायेषांतानितथोक्तानियथाशुक्लतंत्ववस्थापन्नात्

कथंतेनसंतिप्राणादयइत्युच्यते॥यस्मादेतस्मादेवपुरुषान्नामरूपबीजोपाधिलक्षिताज्जायतेउत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूत
नामधेयाऽनृतात्मकःप्राणः॥वाचारंभणंविकारोनामधेयमनृतमितिश्रुत्यंतरात्॥नहितेनाविद्याविषयेणानृतेनप्राणेनसप्राणत्वंप

मनःसर्वेंद्रियाणिच॥खंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीविश्वस्यधारिणी॥

स्यस्यादपुत्रस्यस्वप्रदृष्टेनेवपुत्रेणसपुत्रत्वं॥एवंमनःसर्वाणिचेंद्रियाणिविषयाश्चैतस्मादेवजायंतेतस्मात्सिद्धमस्यनिरुपचरितम
प्राणादिमत्त्वमित्यर्थः॥यथाचप्रागुत्पत्तेःपरमार्थतोऽसंतस्तथाप्रलीनाश्चेतिद्रष्टव्याः॥यथाकरणानिमनश्चेंद्रियाणितथाशरीरविषय
कारणानिभूतानि॥

न्वयिकारणाज्जायमानःपटःशुक्लगुणोजायतेतथाकाशावस्थापन्नाद्ब्रह्मणोजायमानोवायुराकाशगुणेनशब्देनान्वि
तोजायतेतथैववायुभावापन्नाद्ब्रह्मणोग्निस्तद्गुणेनान्वितोजायतइतिद्रष्टव्यं॥ननुसूक्ष्माणिभूतानिप्रथममुत्पद्यंते॥अनंतरंतासांत्रिवृतंत्रिवृत रामः
मेकैकामकरोदितिपंचीकरणोपलक्षणार्थत्रिवृत्करणश्रुतेःपंचात्मकत्वमवगम्यतेततएकैकस्यभूतस्यपंचगुणवत्त्वंवर्णितमन्यत्रकथमिहपंची १३

करणमनादृत्यप्रथमसर्गएवाकाशस्यैकगुणत्वंवायोर्द्विगुणत्वंतेजसस्त्रिगुणत्वमित्यादिउच्यतेसत्यंभूतसर्गेतात्पर्याभावद्योतनायप्रक्रियां
तरंनविरुध्यते।नह्येतत्प्रतिबद्धंकिंचित्फलंश्रूयते।अतएवगुणगुणिभावोपिनवैशेषिकपक्षवदिहविवक्षितः किंतुराहोः शिरइतिवद्व्यप

खमाकाशंवायुर्वांतर्बाह्यआवहादिभेदोज्योतिरग्निरापउदकंपृथिवीधरित्रीविश्वस्यधारिणी॥एतानिचशब्दस्पर्शरूपरसगंधोत्त
रोत्तरगुणानिपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेवजायंते॥संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरंनिर्विशेषंपुरुषंसत्यंदिव्योह्यमूर्तइत्यादिनामंत्रे
णोत्काप्नस्तदेवसविशेषंविस्तरेणवक्तव्यमितिप्रवर्त्तते संक्षेपविस्तरोक्तोहिपदार्थः सुखाभिगम्योभवति॥सूत्रभाष्योक्तवदिति॥यो

अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशः श्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः॥वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभू
तांतरात्मा॥तस्मादग्निःसमिधोयस्यसूर्यःसोमात्पर्जन्यओषधयःपृथिव्यां॥ पिप्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भाज्जायतेंऽडस्यां
तर्विराट्सतत्त्वांतरितत्वेनलक्ष्यमाणोप्येतस्मादेवपुरुषाज्जायतएतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह॥तंचविशिनष्टिअग्निर्द्युलोकः॥असौवै
लोकोग्निरितिश्रुतेः॥मूर्द्धायस्योत्तमांगंशिरश्चक्षुषीचंद्रश्चसूर्यश्चचंद्रसूर्यौयस्येतिसर्वत्रानुषंगःकर्तव्यः॥अस्येत्यस्यपदस्यवक्ष्यमा
णस्ययस्येतिविपरिणामंकृत्वादिशःश्रोत्रेयस्यवाग्विवृताउद्घाटिताःप्रसिद्धावेदाःयस्य॥वायुःप्राणोयस्यहृदयमंतःकरणंविश्वंसम
स्तंजगदस्ययस्येत्येतत्सर्वंह्यतः देशमात्रंविस्तरेणतस्यकार्यपर्यंतंतेनतेनाकारेणब्रह्मैवविवर्त्ततइतिप्रपंच्यतेततोतिरिक्तस्याणुमात्र
स्यासंभवात्तस्मिन्ज्ञातेसर्वंज्ञातंभवतीतिप्रदर्शनार्थमित्यर्थः॥सर्वेषांभूतानामितिपंचमहाभूतानामंतरात्मा॥स्थूलपंचभूतशरीरोहिविराडित्य

मुं·भा· द्युपर्जन्यपुरुषपृथिवीयोषित्सुपंचस्वग्निदृष्टेःश्रुत्यंतरचोदितत्वात्तद्द्वारेणेत्यर्थः॥ पांचभक्तिकमितिहिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिध टी·
१४
करणविकारमेवजगन्मनस्येवसुषुप्तेप्रलयदर्शनाज्जागरितेपिततएवाग्निविस्फुलिंगवद्विप्रतिष्ठानाद्यस्तवपदृग्जाताःपृथि
वीरूपदेवोविष्णुरनंतःप्रथमशरीरीत्रैलोक्यदेहोपाधिःसर्वेषांभूतानामंतरात्मासहिसर्वभूतेषुद्रष्टाश्रोतामंताविज्ञातासर्वकार
णात्मा॥ पंचाग्निद्वारेणचयाःसंसरंतिप्रजास्ताअपितस्मादेवपुरुषात्प्रजायंतइत्युच्यते॥ तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोग्निः
सविशिष्यते॥ समिधोयस्यसूर्यःसमिधइवसमिधःसूर्येणहिद्युलोकःसमिध्यतेततोहिद्युलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्योद्वितीयो

पुमान्रेतःसिंचतियोषितायांबह्वीःप्रजाःपुरुषात्संप्रसूताः॥ तस्मादृचःसामयजूंषिदीक्षायज्ञाश्चसर्वेक्रतवोदक्षि
णाश्च॥ संवत्सरश्चयजमानश्चलोकाःसोमोयत्रपवतेयत्रसूर्यः॥

ग्निःसंभवतितस्माच्चपर्जन्यादोषधयःपृथिव्यांसंभवंत्योष·
धिभ्यःपुरुषाग्नौहुताभ्यउपादानभूताभ्यःपुमानग्नौरेतःसिंचतियोषितायांयोषितियोषाग्नौस्त्रियामित्येवंक्रमेणबह्वीःबह्व्यःप्रजाः
ब्राह्मणाद्याःपुरुषात्परस्मात्संप्रसूताःसमुत्पन्नाः॥ किंच॥ कर्मसाधनानिफलानिचतस्मादेवेत्याहकथंतस्मात्पुरुषादृचोनियताक्षरपा
दावसानागायत्र्यादिछंदोविशिष्टामंत्राःसामपांचभक्तिकंसाप्तभक्तिकंचस्तोभादिगीतविशिष्टंयजूंषिअनियतपादाक्षरावसानानिवा
क्यरूपाणिएवंत्रिविधामंत्रादीक्षामौंज्यादिलक्षणाकर्तृनियमविशेषायज्ञाश्चसर्वेऽग्निहोत्रादयःक्रतवःसयूपाःदक्षिणाश्चएकगवाद्या
नाख्याःपंचभक्तयोवयवायस्यतत्तथोक्तं॥ साप्तभक्तिकमितिहिंकारःप्रस्तावआदिःउद्गीथप्रतिहारउपद्रवनिधानाख्याःसप्तभक्तयोयस्यतत्तथोक्तं राम:
१४

परिमितसर्वस्वांताः

स्तोभोअर्थशून्योवर्णः

विश्वजित्सर्वमेधयोः सर्वस्वदक्षिणाअतएकांगामारभ्यसर्वस्वांतादक्षिणाभवंतीत्यर्थः॥तपश्चकर्मांगमितिपयोव्रतंब्राह्मणस्ययवागूराजन्य

संवत्सरःकालःकर्मांगोयजमानश्चकर्तालोकास्तस्यकर्मफलभूताःतेविशेष्यंते॥सोमोयत्रयेषुलोकेषुपवतेपुनातिलोकान्यत्रयेषु
सूर्यस्तपतिचतेचदक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्याःविद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः॥तस्माच्चपुरुषात्कर्मांगभूतादेवाबहुधावस्वादिगण
भेदेनसंप्रसूताःसम्यक्प्रसूताःसाध्यादेवविशेषामनुष्याःकर्माधिकृताःपशवोग्राम्यारण्यावयांसिपक्षिणः॥जीवनंचमनुष्यादीनां॥
प्राणापानौव्रीहियवौहविरर्थौतपश्चकर्मांगपुरुषसंस्कारलक्षणंस्वतंत्रंचफलसाधनंश्रद्धायत्पूर्वकःसर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगःचि

तस्माच्चदेवाबहुधासंप्रसूताःसाध्यामनुष्याःपशवोवयांसि॥प्राणापानौव्रीहियवौतपश्चश्रद्धासत्यंब्रह्मचर्यंविधि हृ
श्च॥सप्तप्राणाःप्रभवंतितस्मात्सप्तार्चिषःसमिधःसप्तहोमाः॥सप्तइमेलोकायेषुचरंतिप्राणागुहाशयानिहिताःसप्तस

त्तप्रसादआस्तिक्यबुद्धिस्तथासत्यमनृतवर्जनंयथाभूतार्थवचनंवाऽपीडाकरंब्रह्मचर्यंमैथुनाऽसमाचारोविधिश्चेतिकर्तव्यता॥किं
च॥सप्तशीर्षण्याःप्राणास्तस्मादेवपुरुषात्प्रभवंति॥तेषांचसप्तार्चिषोदीप्तयःस्वविषयावद्योतनानितथासप्तसमिधःसप्तविषयाःवि
षयैर्हिसमिध्यंतेप्राणाःसप्तहोमास्तद्विषयविज्ञानानि॥यदस्यविज्ञानंतज्जुहोतीतिश्रुत्यंतरात्॥किंच॥सप्तइमेलोकाइंद्रियस्थानानि
येषुचरंतिसंचरंतिप्राणाःप्राणायेषुचरंतीतिप्राणानांविशेषणमिदंप्राणापानादिनिवृत्त्यर्थं॥ स्वामिसाविश्यस्येत्यादिविहितंस्वतंत्रंकृकुचां
द्रायणादीत्यर्थः॥आत्मयाजिनामितिसकलमिदमहंचपरमात्मैवेतिभावनापूर्वकंपरमेश्वराराधनबुध्यायेयजंतितेषामित्यर्थःयत्एष्टंकस्मिन्नुभग

मुं·भा· वोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतितन्निरूपितंसर्वमिदंपरमात्मनोजायतेअतस्तावन्मात्रंसर्वंतस्मिन्विज्ञातेविज्ञातंभवतीतिअविद्यास्व टी·
१५
गुहायांशरीरेहृदयेवास्वापकालेशेरतइतिगुहाशयाःनिहिताःस्थापिताधात्रासप्तसप्तप्रतिप्राणिभेदंयानिचात्मयाजिनांविदुषांक
र्माणिकर्मफलानिचाविदुषांचकर्माणितत्साधनानितत्फलानिचसर्वंचैतन्यात्मनस्मादेवपुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूयतइतिप्रकरणार्थः॥अ
तःपुरुषात्समुद्राःक्षाराद्यागिरयश्चहिमवदादयोयस्मादेवस्यंदंतेस्रवंतिगंगाद्याःसिंधवोनद्यःसर्वरूपाःबहुरूपाअस्मादेवचपुरुषा
त्सर्वाओषधयोव्रीहियवाद्यारसश्चमधुरादिःषड्विधायेनरसेनभूतैःपंचभिःस्थूलैःपरिवेष्टितस्तिष्ठतेतिष्ठतिह्यंतरात्मालिंगंसूक्ष्मंशरी
रंतद्ध्यंतरालेशरीरस्यात्मनश्चात्मवद्वर्ततइत्यंतरात्मा॥एवंपुरुषात्सर्वमिदंसंप्रसूतंअतोवाचारंभणंविकारोनामधेयमनृतंपुरुषइत्येव

अतःसमुद्रागिरयश्चसर्वेऽस्मात्स्यंदंतेसिंधवःसर्वरूपाः॥अतश्चसर्वाओषधयोरसश्चयेनैषभूतैस्तिष्ठतेह्यंतरात्मा
॥पुरुषएवेदंविश्वंकर्मतपोब्रह्मपरामृतं॥एतद्योवेदनिहितंगुहायांसोऽविद्याग्रंथिंविकिरतीहसोम्य॥१०॥ सत्यं॥अतःपु

रुषएवेदंविश्वंसर्वं॥नविश्वंनामपुरुषादन्यत्किंचिदस्तिअतोयदुक्तंतदेतदभिहितंकस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीत्येत
स्मिन्परस्मिन्नात्मनिसर्वकारणेपुरुषविज्ञातेपुरुषएवेदंविश्वंनान्यदस्तीतिविज्ञातंभवतीतिकिंपुनरिदंविश्वमित्युच्यते॥कर्माग्निहोत्रादि
लक्षणंतपोज्ञानंतत्कृतंफलमन्यदेतावद्धीदंसर्वंतच्चैतद्ब्रह्मणःकार्यंतस्मात्सर्वंब्रह्मपरामृतंपरममृतमहमेवेतियोवेदनिहितंस्थितंगुहायां
हृदिसर्वप्राणिनांसएवंविज्ञानादविद्याग्रंथिंग्रंथिमिवदृढीभूतामविद्यावासनांसविकिरतिविक्षिपतिविनाशयतीहजीवन्नेवनमृतःसन्हेसोम्य राम:
१५

अधुना यस्य सकृदुपदेशमात्रेणाद्वितीयं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थज्ञानं न भवति तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्यमित्यभिप्रेत्याह॥ अरूपं सदक्षरमि
ति॥ वाक्यार्थस्यैव पुनःपुनर्भावनायुक्त्यनुसंधानं चोपाय इत्याह॥ उच्यत इति॥ आविःशब्दो निपातः प्रकाशवाची ब्रह्मविम्बोपलब्ध्यात्मना प्र
काशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः॥ अन्यैरप्युक्तं॥ यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति॥ स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवलं

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते॥ आविः प्रकाशं सन्निहितं वागाद्युपाधिभिः॥ ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यंतरात् शब्दादीनुप
लभमानवद्भासते॥ दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सल्लक्ष्यते हृदि सर्वप्राणिनां हृदये यत्तदाविर्ब्रह्म सन्निहितं सम्यक्
स्थितं हृदि तद्गुहाचरन्नाम गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातं॥ महत्सर्वं महत्त्वात् पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदा

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितं॥ एजत्प्राणन्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं॥

र्थास्पदत्वात् कथं तन्महत्पदमित्युच्यते॥ यतोऽत्रास्मिन् ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं संप्रवेशितं रथनाभाविवाराः एजच्चलत्पक्ष्यादि प्रा
णत्प्राणतीति प्राणापानादिमत् मनुष्यपश्वादि निमिषच्च यन्निमेषादिक्रियावद्यच्चानिमिषच्च शब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पि
तं॥ एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्वरूपं सदसतोर्मूर्ता ग्राह्यं गृहीतेति मृषैव कल्पनेति॥ स
न्निहितमिति सर्वेषां प्राणिनां हृदये स्थितं वागाद्युपाधिभिः शब्दादीनुपलभमानवत् ब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते ततः स्वतोऽपरोक्षं चेतिस
दास्मरेदित्यर्थः॥ सन्नमिदं कार्यं परिच्छिन्नं च सा सदकार्यत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत्ततः सर्वास्पदं यत्तदेव मायास्पदमात्मभूतमिति युक्त्यानुसंधान

माह॥ महत्पदमिति॥

मुं·भा· घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेपि यद्दीप्तिमत्त्वं वै चित्र्यं तदनुपपत्त्यापि तत्कारणं संभावनीयमित्याह॥ किंच यदर्चिमदिति॥ अर्चिमत्त्वादादित्यादिवदिंद्रि टी·
१६ यग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति॥ यदणुभ्य इति॥ परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति नाशंकनीयमित्याह॥ चशब्दादिति॥ स्थूलत्वात्तर्हि अन्याधारं स्यादि

ऽमूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात्॥ वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्य
वहितेन संबंधो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः॥ यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्ध्येकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात्॥
किंच यदर्चिमद्दीप्तिमत्तद्दीप्त्याह्यादित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म॥ किंच यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योप्यणु च सूक्ष्मं॥ च शब्दात्स्थूलेभ्योप्य

परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानां यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु च॥ यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राण
स्तदु वाङ्मनः॥ तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि

तिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यो यस्मिँल्लोका भूरादयो निहिताः
स्थिता ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धाः॥ तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तत उ वाक्च म
नश्च सर्वाणि च करणानि तदंतश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेंद्रियादिसर्वसंघातः॥ प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यंतरात्॥ यत्प्राणादीनामंत
श्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथमतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यं तस्मिन्मनः समाधानं कर्तव्यमित्यर्थः॥ यस्मादे
वं हे सोम्य विद्धि अक्षरे चेतः समाधत्स्व॥

तिनाशंकनीयमित्याह॥ यस्मिँल्लोका इति॥ प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठाननिबंधना जडप्र रामः
वृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवच्चिद्द्देहे च प्रमाणाभावादेकं चैतन्यमात्रमस्मीति विचारयेदित्याह॥ तदेतत्सर्वाश्रयमिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ १६

प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलस्य आत्मा द्रष्टव्यो विचारासमर्थस्य प्रणवमवलंब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं दर्शयितुमुपक्रम

कथं वेद्धव्यमित्युच्यते॥ धनुरिष्वासनं गृहीत्वाऽऽदाय औपनिषदमुपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं महच्च तदस्त्रं च महास्त्रं धनुस्तस्मि
न् शरं किंविशिष्टमित्याह॥ उपासानिशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं संस्कृतमित्येतत् संधयीत संधानं कुर्यात् संधाय चायम्याकृष्य सेंद्रि
यमंतःकरणं स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्य एवावर्जितं कृत्वेत्यर्थः॥ न हि हस्तेनेव धनुष आयमनमिह संभवति तद्भावगतेन तस्मिन् ब्र
ह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते॥ प्रणव ॐकारो

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत॥ आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य
विद्धि॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ रः धनुर्यथेष्वासने लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवे
शकारणमोंकारः प्रणवेन ह्यभ्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालंबनोऽप्रतिबंधेनाक्षरेऽवतिष्ठते यथा धनुषास्त इषुर्लक्ष्येऽतः प्रणवो
धनुरिव धनुः शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जले सूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्पितोऽक्ष
रे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनःसमाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात्॥ तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णा
प्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेंद्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यं ततस्तद्वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत्॥ ते॥ कथं वेद्धव्यमित्यादिना॥
प्रणवो ब्रह्मेत्यभिध्यायत उपसंहृतकरणग्रामस्य प्रणवोपरक्तं यच्चैतन्य प्रतिबिंबं स्फुरति स आत्मेत्यनुसंधानं प्रणवे शरसंधानं तस्य चित्प्रतिबिंबस्य बिंबे

मुं·भा· उत्तरग्रंथस्यपौनरुक्त्यंपरिहरति॥ अक्षरस्यैवदुर्लक्ष्यत्वादिति॥ ससाधनंसर्वंकर्मपरित्यज्यआत्मैवज्ञातव्यइत्यत्रैवहेतुमाह॥ अमृतस्येति॥ ध टी·
१७ नुषाआयुधेनलक्ष्यतइतितल्लक्षणआत्मैकत्वसाक्षात्कारइत्यर्थः॥ कर्मसंगिजनसंगत्याकर्मश्रद्धाविषयश्रद्धा चवाक्यार्थज्ञानस्यावगमायप्रति

यथाशरस्यलक्ष्यैकात्मत्वंफलंभवतितथादेहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वंफलमापादयेदित्यर्थः॥ अक्षरस्यैवदुर्लक्ष्यत्वा
त्पुनःपुनर्वचनंसुलक्षणार्थं॥ यस्मिन्नक्षरेपुरुषेद्यौःपृथिवीचांतरिक्षंचोतंसमर्पितंमनश्चसहप्राणैःकरणैरन्यैःसर्वैः॥ तमेवसर्वाश्रयमे
कमद्वितीयंजानथजानीथहेशिष्याःआत्मानंप्रत्यक्स्वरूपंयुष्माकंसर्वप्राणिनांचज्ञात्वाचान्यावाचोऽपरविद्यारूपाविमुंचथविमुंचतपरित्यजत
तत्प्रकाश्यंचसर्वंकर्मससाधनंयतोऽमृतस्यैषसेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्यमोक्षस्यप्राप्तयेसेतुरिवसेतुःसंसारमहोदधेरुत्त

अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेत्॥ यस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंमनःसहप्राणैश्चसर्वैः॥ तमेवैकंजानथआ
त्मानमन्यावाचोविमुंचथामृतस्यैषसेतुः॥ अराइवरथनाभौसंहतायत्रनाड्यः॥ रणहेतुत्वात्॥ तथाचश्रुत्यंतरं॥ तमेववि

दित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेति॥ किंचअराइवयथारथनाभौसमर्पिताअराएवंसंहताःसंप्रविष्टायत्रयस्मिन्हृद
येसर्वतोदेहव्यापिन्योनाड्यःतस्मिन्हृदयेबुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतःसएषप्रकृतआत्मांऽतर्मध्येचरतेचरतिवर्तते॥ पश्यन्शृण्वन्
मन्वानोविजानन्बहुधाक्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमानइवजायमानोंऽतःकरणोपाध्यनुविधायित्वाद्वदंतिलौकिकाःहृष्टोजातःक्रुद्धो
जातइति॥ बंधकोविघ्नःसमाभूदित्याशंसनंनतुवाक्यार्थावगतौनिष्पन्नायांफलप्राप्तेर्विघ्नशंकास्तीत्यभिप्रेत्याह॥ परस्तादिति॥ मद्गुपदे

मुंडकभाष्यं॥
राम:
१७

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणोहृदयपुंडरीकेध्यानंचक्रममुक्तिफलंमंदब्रह्मविदोविधीयतइतिदर्शयितुमाह॥योसौतम

तमात्मानमोमित्येवमोंकारालंबनाःसंतोयथोक्तकल्पनयाध्यायथचिंतयतउक्तंवक्तव्यंचशिष्येभ्यआचार्येणजानता॥शिष्या
श्चब्रह्मविद्याविविदिषुत्वान्निरस्तकर्माणोमोक्षपथेप्रवृत्तास्तेषांनिर्विघ्नतयाब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः॥स्वस्तिनिर्विघ्नमस्तु
वोयुष्माकंपरायपरकूलायपरस्तात्कस्मादविद्यातमसःअविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः॥योसौतमसःपरस्तात्संसार
महोदधिंतीर्त्वागंतव्यःपरविद्याविषयः॥सक्वस्मिन्वर्ततइत्याह॥यःसर्वज्ञःसर्ववित्व्याख्यातस्तंपुनर्विशिनष्टि॥यस्यैषःप्रसिद्धोमहि
माविभूतिःकोसौमहिमायस्येमेद्यावापृथिव्यौशासनेविधृतेतिष्ठतः॥सूर्याचंद्रमसौयस्यशासनेऽलातचक्रवदजस्रंभ्रमतःयस्यशास

सएषोंतश्चरतेबहुधाजायमानः॥ॐमित्येवंध्यायथआत्मानंस्वस्तिवःपरायतमसःपरस्तात्॥यःसर्वज्ञःसर्ववि
द्यस्यैषमहिमाभुवि॥दिव्येब्रह्मपुरेह्येषव्योम्न्यात्माप्रतिष्ठितः॥मनोमयःप्राणशरीरनेताप्रतिष्ठितोन्नेहृदयंसन्नि
धाय॥

नेसरितःसागराश्चस्वगोचरंनातिक्रामंति॥तथास्थावरजंगमंचयस्यप्रशासनेनियतं॥तथर्तवोऽयनेऽब्दाश्चयस्यशासनं
नातिक्रामंति॥तथाकर्तारःकर्माणिफलंचयच्छासनात्स्वंस्वंकालंनातिवर्ततेसएवमहिमाभुविलोकेयस्यसएषसर्वज्ञःएवंमहिमा
देवः॥दिव्येद्योतनवतिसर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतनेब्रह्मपुरेब्रह्मणोत्रचैतन्यस्वरूपेणनित्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणःपुरंहृदयपुंडरीकंत
स्मिन्यद्व्योमतस्मिन्व्योम्न्याकाशेपुंडरीकमध्यस्थेप्रतिष्ठितइवउपलभ्यते॥

सःपरस्तादित्यादिना॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७।

मुं·भा· अस्यपरमात्मज्ञानस्येतिजीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थावगमस्यक्रममुक्तिफलस्यचोपासनस्येत्यर्थः।अविद्यावासनाप्रचयोभिद्यत टी·
१८ इतिकोऽर्थः।किंतुदेहेविद्यमानायामविद्यादिभेदेज्ञानफलंकिंवातन्निवृत्तौनाद्यःसत्युपादानेकार्यस्यात्यंतोच्छेदासंभवात्॥नद्वितीयःज्ञा

नह्याकाशवत्सर्वगतस्यगतिरागतिःप्रतिष्ठावान्यथासंभवति॥सह्यात्मातत्रस्थोमनोवृत्तिभिरेवविभाव्यतइतिमनोमयोम
नउपाधित्वात्प्राणशरीरनेताप्राणश्चशरीरंचप्राणशरीरंतस्यायंनेतास्थूलाच्छरीराच्छरीरांतरंप्रतिप्रतिष्ठितोऽवस्थितोन्ने
भुज्यमानान्नविपरिणामेप्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमानेचपिंडरूपेन्नेहृदयंबुद्धिंपुंडरीकच्छिद्रंसन्निधायसमवस्थाप्य
हृदयावस्थानमेवह्यात्मनःस्थितिर्नह्यात्मनःस्थितिरन्ने॥तदात्मतत्वंविज्ञानेनविशिष्टेनशास्त्राचार्योपदेशजनितेनज्ञानेनश

तद्विज्ञानेनपरिपश्यंतिधीराआनंदरूपममृतंयद्विभाति॥भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः॥

मदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेनपरिपश्यंतिसर्वतःपूर्णंपश्यंतिउपलभंतेधीराविवेकिनःआनंदरूपंसर्वानर्थदुःखायासप्र
हीणंअमृतंयद्विभातिविशेषेणस्वात्मन्येवभातिसर्वदा॥अस्यपरमात्मज्ञानस्यफलमिदमभिधीयते॥भिद्यतेहृदयग्रंथिः॥अवि
द्यावासनाप्रचयोबुद्ध्याश्रयःकामः॥कामायेस्यहृदिश्रिताइतिश्रुत्यंतरात्॥हृदयाश्रयोसौनात्माश्रयः॥भिद्यतेभेदंविनाशमा
याति॥छिद्यंतेसर्वज्ञेयविषयाःसंशयाःलौकिकानामामरणात्गंगास्रोतोवत्प्रवृत्ताविच्छेदमायांति॥ नस्याज्ञानेनैवसाक्षाद्विरोधप्र रामः
सिद्धेःकिंचबुद्धिरप्यनादिःसादिर्वानाद्यः॥एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचेतिश्रुतिविरोधात् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ६ ॥ ७ ॥ १८

नात्मनः प्रलयेब्रह्मज्ञानंविनैवबुद्धेर्नाशसंभवात्तदानर्थक्यप्रसंगात्सादित्वेचबुद्धेरुपादानंसाक्षात्ब्रह्मचेत्तन्नाशंविनात्वंतोच्छेदोनस्यान्मा
याचेत्साद्दृष्टगतज्ञानेननोच्छेदमर्हतीतिलौकिकमायाविगतमायायाद्दृष्टगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात्किंचबुद्धेरुच्छेदोनतस्याःफलस्यनाशस्या
फलत्वान्नात्मनस्तस्यबुद्धिप्रसंगाभावेनतदुच्छेदस्याफलत्वात्किंचात्मनोऽविद्याघनाश्रयत्वाभिधानंश्रुतिविरुद्धंप्रक्रमेअविद्यायामंतरेव
र्तमानाइतिश्रवणादुपसंहारेचअनीशयाशोचतिमुह्यमानइतिश्रवणात्बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यतइतिचेत्अध्यस्यतइतिको
र्थः॥निक्षिप्यतेआत्मादृश्यतेवानाद्यः॥अन्यधर्मस्यान्यत्रनिक्षेपासंभवात्आत्माचेत्केनदृश्यते॥नतावदात्मनातस्याविद्याश्रयत्वानंगीकारा

अस्यचछिन्नसंशयस्यनिवृत्ताविद्यस्ययानिज्ञानोत्पत्तेःप्राक्कृतानिजन्मांतरेचाऽप्रवृत्तफलानिज्ञानोत्पत्तिसहभावीनिचक्षीयंते

क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे॥

कर्माणिनत्वेतज्जन्मारंभकाणिप्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणिपरावरेपरंचकारणात्मनाऽवरंचकार्यात्मनातस्मिन्पराव
रेसाक्षादहमस्मीतिदृष्टेसंसारकारणोच्छेदान्मुच्यतइत्यर्थः॥ नन्वबुद्ध्याबुद्धेरात्मविषयत्वासंभवेनतद्गतदर्शनासंभवात्तद्गतेश्चस्वाश्रय
गतेनतत्त्वानुभवेननिवर्त्यत्वेप्रसिद्धेबुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसंगात्तस्मान्नास्यभाष्यस्यसम्यमर्थंपश्यामइतिचेदुच्यतेवित्तंत्रानादिरनिर्वाच्यावि
द्याचैतन्यमवच्छिद्यस्वावच्छिन्नचैतन्यस्यबुध्यादितादात्म्यरूपेणविवर्ततेतस्याश्चब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यरूपांगीकारात्तन्निवृत्तौतदुत्थ
हृदयग्रंथिभेदःश्रुत्योच्यतेभाष्यकारीयंचबुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषणत्वेनाविद्यादेर्व्यावहारिकाभिप्रायेणात्मनाश्रयत्वाभिधानंचा

त्मनोनिर्विकारत्वाभिप्रायंबाधितानुवृत्तिश्चप्रकटार्थे
प्रादर्शीतिजीवन्मुक्तिर्नविरुध्यते॥

भातीतिणिजंतार्थोध्याहारेणव्याख्यानंतस्यभासासर्वमिदंविभातीत्यस्यब्रह्मणःस्वतोभारूपत्वेतात्पर्यंकथयति॥यतएवंदेवब्रह्मभातिचेति॥ टी·

उक्तस्यैवार्थस्यसंक्षेपाभिधायकाउत्तरमंत्रास्त्रयोपि॥हिरण्मयेज्योतिर्मयेबुद्धिविज्ञानप्रकाशेपरेकोशेकोशइवासेरात्मस्वरूपोप
लब्धिस्थानत्वात्परंतत्सर्वाभ्यंतरत्वात्तस्मिन्विरजमविद्याद्यशेषरजोमलवर्जितंब्रह्मसर्वमहत्वात्सर्वात्मत्वाच्च॥निष्कलं॥निर्गताःक
लायस्मात्तंनिष्कलंनिरवयवमित्यर्थः॥यस्माद्विरजंनिष्कलंचातस्तच्छुभ्रंशुद्धंज्योतिषांसर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपितज्ज्योतिर
वभासकमग्न्यादीनामपिज्योतिष्ट्वमंतर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः॥तद्धिपरंज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तत्य
दात्मविदआत्मानंस्वशब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणंयेविवेकिनोविदुर्जानंतितआत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणःय

हिरण्मयेपरेकोशेविरजंब्रह्मनिष्कलं॥तच्छुभ्रंज्योतिषांज्योतिस्तद्यदात्मविदोविदुः॥नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतार
कंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः॥तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाति॥

स्मात्परंज्योतिस्तस्मात्तए
वतद्विदुःनेतरेबाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः॥कथंतज्ज्योतिषांज्योतिरित्युच्यते॥नतत्रतस्मिन्स्वात्मभूतेब्रह्मणिसर्वावभासकोपिसू
र्योभातितद्ब्रह्मनप्रकाशयतीत्यर्थः॥सहितस्यैवभासासर्वमन्यदनात्मजातंप्रकाशयतिनतुतस्यस्वतःप्रकाशनसामर्थ्यं॥तथानचंद्र
तारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निःअस्मद्गोचरः॥किंबहुनायदिदंजगद्भातितत्तमेवपरमेश्वरंस्वतोभारूपत्वाद्भांतंदीप्यमानमनुभा
त्यनुदीप्यतेयथाजलोल्मुकादिअग्निसंयोगादग्निंदहंतमनुदहतिनस्वतः॥तद्वत्तस्यैवभासादीप्त्यासर्वमिदंसूर्यादिजगद्विभाति

उपसंहारमंत्रस्यतात्पर्यमाह॥यत्तज्ज्योतिषांज्योतिस्तेनब्रह्मणाविविधंक्रियतइतितद्विकारंसर्वंजगत्सर्वंब्रह्मैवेतिबाधायांसामानाधिकरण्यं

यतएवंतदेवब्रह्मभातिचविभातिचकार्यगतेनविविधेनभासाअतस्तस्यब्रह्मणोभारूपत्वंस्वतोवगम्यतेनहिस्वतोऽविद्यमानंभा
सनमन्यस्यकर्तुंशक्नोतिघटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनात्॥भारूपाणांचादित्यादीनांतद्दर्शनाद्यत्तज्ज्योतिषांज्योतिर्ब्रह्मतदेवस
त्यंसर्वंतद्विकारं॥वाचारंभणंविकारोनामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थंविस्तरेणहेतुतःप्रतिपादितंनिगमस्थानीयेनमंत्रेणपुन
रुपसंहरति॥ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदंयत्पुरस्तादग्रेऽब्रह्मेवाविद्यादृष्टीनांप्रत्यवभासमानंतथापश्चाद्ब्रह्मतथादक्षिणतश्चतथोत्तरेण

ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्ताद्ब्रह्मपश्चाद्ब्रह्मदक्षिणतश्चोत्तरेण॥अधश्चोर्ध्वंचप्रसृतंब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठं॥४॥इति
द्वितीयमुंडकं॥२॥

तथैवाधस्तादूर्ध्वंचसर्वतोऽन्यदिवकार्याकारेणप्रसृतंप्रगतंनामरूपवदवभासमानंकिंबहुनाब्रह्मै
वेदंविश्वंसमस्तमिदंजगद्वरिष्ठंवरतमंअब्रह्मप्रत्ययःसर्वोविद्यामात्रोरज्ज्वामिवसर्पप्रत्ययोब्रह्मैवैकंपरमार्थसत्यमितिवेदा
नुशासनं॥इतिद्वितीयमुंडकं॥२॥पराविद्योक्तायययातदक्षरंपुरुषाख्यंसत्यमधिगम्यतेयदधिगमेहृदयग्रंथ्यादिसंसारकारण
स्यात्यंतिकविनाशःस्यात्तद्दर्शनोपायश्चयोगोधनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः॥अथेदानींतत्सहकारीणिसत्यादिसाधनानिवक्तव्या
नीतितदर्थमुत्तरआरंभः॥

योयंस्थाणुःपुमानसावितिवदन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेणतावन्मात्रत्वेबोध्यते॥द्वितीयमुंडकं॥२॥प्राधान्ये
नेत्यपूर्वत्वेनतात्पर्यविषयतयेत्यर्थः॥द्वासुपर्णेत्यादेर्द्विवचनस्याकारश्छांदसः॥जीवस्याज्ञत्वेननियम्यत्वेनयोग्यत्वादीश्वरस्यसर्वज्ञत्वेननिया

मुं॰भा॰ मकत्वशक्तियोगाच्छोभनमुचितंनियम्यनियामकभावगमनंययोस्तौशोभनपतनौपक्षिसामान्याद्वेतिवृक्षाश्रयणादिश्रवणादित्यर्थः॥ टी॰
२० ऊर्ध्वमुत्कृष्टंब्रह्ममूलमधिष्ठानमस्येत्यूर्ध्वमूलः अवाञ्चःप्राणादयःशाखाइवास्येत्यवाक्शाखः॥श्वःस्थानंनियंतुमस्यनशक्यमितिअश्वत्थं

प्राधान्येनतत्त्वनिर्धारणंचप्रकारांतरेणक्रियतेऽस्यंतदुःखगाह्यत्वात्कृतमपितत्रसूत्रभूतोमंत्रःपरमार्थवस्त्ववधारणार्थमुप
न्यस्यते॥द्वासुपर्णाद्वौसुपर्णौशोभनपतनौसुपर्णौपक्षिसामान्याद्वासुपर्णौसयुजासयुजौसहैवसर्वदायुक्तौसखायासखायौसमाना
ख्यानौसमानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौसंतौसमानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकंवृक्षमिवोच्छेदसामान्याच्छरीरंवृक्षंपरिषस्व वृक्षं
जातेपरिष्वक्तवंतौसुपर्णाविवैकंवृक्षंफलोपभोगार्थमयंहिवृक्षऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूलप्रभवःक्षेत्रसंज्ञकःसर्वप्रा

द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते ॥

णिकर्मफलाश्रयस्तंपरिष्वक्तौसुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिंगोपाध्यात्मेश्वरौ॥तयोःपरिष्वक्तयोरन्यएकःक्षेत्रज्ञोलिं
गोपाधिवृक्षमाश्रितःपिप्पलंफलंकर्मनिष्पन्नंसुखदुःखलक्षणंफलंस्वाद्वनेकविचित्रवेदनास्वादरूपंस्वाद्वत्तिभक्षयत्युपभुंक्तेऽवि
वेकतः॥अनश्नन्नन्यइतरईश्वरोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावःसर्वज्ञःसर्वसत्त्वोपाधिरीश्वरोनाश्नातिप्रेरयिताह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रो
र्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण॥

अव्यक्तमव्याकृतंमूलमुपादानमन्वयितस्मात्प्रभवतीतितथोक्तंयावद्ज्ञानभावीत्यर्थः॥अविद्याकामकर्मवा राम:
सनानामाश्रयोलिंगमुपाधिर्यस्यात्मनःसजीवःतथोक्तःसचेश्वरश्चतावित्यर्थः॥सत्त्वंमायाख्यमुपाधिरस्येतिसत्त्वोपाधिःज्ञानात्मकस्यामलसत्त्व २०
तया

राशेरितिह्युक्तमावरणंविक्षेपश्चद्वयमविद्यायाःकार्यंतत्रेश्वरभावाप्रतिपत्तिरनीशावरणंशोचतीतिविक्षेपःतदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानंमोह

सन्ननश्नन्नन्योऽभिचाकशीतिपश्यत्येवकेवलंदर्शनमात्रंनहितस्यप्रेरयितृत्वंराजवत्॥तत्रैवंसतिसमानेवृक्षेयथोक्तशरीरेपुरुषो
भोक्ताजीवोऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रांतोऽलाबुरिवसामुद्रेजलेनिमग्नोनिश्चयेनदेहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममु
ष्यपुत्रोऽस्यनप्ताकृशःस्थूलोगुणवाननिर्गुणःसुखीदुःखीत्येवंप्रत्ययोनास्त्यन्योऽस्मादितिजायतेम्रियतेसंयुज्यतेवियुज्यतेच
संबंधिबांधवैरतोऽनीशयानकस्यचित्समर्थोहंपुत्रोममविनष्टोमृताभेभार्याकिंमेजीवितेनेत्येवंदीनभावोऽनीशातयाशोचतिसं

तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति॥समानेवृक्षेपुरुषोनिमग्नोऽनीशयाशोचतिमुह्यमानः॥जु
ष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकःयदापश्यःपश्यतेरुक्मवर्णंकर्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिं॥

तप्यतेमुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतयाचिंतामापद्यमानः॥सएवंप्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वाजवंजवीभावमापन्नःक
दाचिदनेकजन्मसुशुद्धधर्मसंचितनिमित्ततःकेनचित्परमकारुणिकेनदर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादि
संपन्नःसमाहितात्मासन्जुष्टंसेवितंअनेकैर्योगमार्गैःकर्मभिश्चयदायस्मिन्कालेपश्यतिध्यायमानोऽन्यंवृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमी
शमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युमतीतमीशंसर्वस्यजगतोऽयमहमस्म्यात्मासर्वस्यसमःसर्वभूतस्थोनेतरो
स्तेनवि
शिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैरहंकरोमीत्यादिभिरविवेकतयातादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः॥आजवमनवरतंजवीभावंनिकृष्टभावंलक्षणयालघु

 भावंकर्मचाग्रेप्रेरितंतयाजीवीभावंसेप्रमापन्नःपूर्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नोमायात्मेतिविभूतिंमहिमानंचजगद्रूपमस्यैवममपरमेश्वरस्येतियदैवंद्रष्टातदावीतशोकोभवति
सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यतेकृतकृत्योभवतीत्यर्थः॥अन्योऽपिमंत्रइममेवार्थमाहसविस्तरं॥यदायस्मिन्कालेपश्यःपश्यती
तिविद्वान्साधकइत्यर्थः॥पश्यतेपश्यतिपूर्ववद्रुक्मवर्णंस्वयंज्योतिःस्वभावंरुक्मस्येवज्योतिरस्याविनाशि॥कर्त्तारंसर्वस्यजगतई
शंपुरुषंब्रह्मयोनिंब्रह्मचतद्योनिश्चासौब्रह्मयोनिस्तंब्रह्मयोनिंब्रह्मणोवाऽपरस्ययोनिंसयदाचैवंपश्यति॥तदासविद्वान्पश्यःपु
ण्यपापेबंधनभूतेकर्मणीसमूलेविधूयनिरस्यदग्ध्वानिरंजनोनिर्लेपोविगतक्लेशःपरमंप्रकृष्टंनिरतिशयंसाम्यंसमतामद्वयलक्षणांहि

तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैति॥प्राणोह्येषसर्वभूतैर्विभातिविजानन्विद्वान्भवतेनातिवादी॥

तविषयाणिसाम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवातोऽद्वयलक्षणमेतत्परमंसाम्यमुपैतिप्रतिपद्यते॥किंच॥योऽयंप्राणस्यप्राणःपरईश्वरोह्येषप्रकृतःस
र्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतैरित्थंभूतलक्षणेनतीया॥सर्वभूतस्थःसर्वात्मासन्नित्यर्थः॥विभातिविविधंदीप्यतेएवंसर्वभूतस्थंयःसाक्षादा
त्मभावेनायमहमस्मीतिविजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेणसभवतेभवतिनभवतीत्येतत्किमतिवादीअतीत्यसर्वानन्यान्वदितुंशीलम
स्येत्यतिवादीयस्त्वेवंसाक्षादात्मानंप्राणस्यप्राणंविद्वानतिवादीसनभवतीत्यर्थः॥सर्वंयदात्मैवनान्यदस्तीतिदृष्टंतदाकिंह्यसावतीत्य
वदेद्यस्त्वपरमन्यद्दृष्टमस्तिसतदतीत्यवदत्ययंतुविद्वानात्मनोऽन्यन्नपश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिअतोनातिवदति ॥ ॥

ये॥

आत्मनिरतिरात्मरतिस्तत्पुरुषः सैवक्रियास्तीत्यात्मरतिक्रियावानितिमतुबेवैकःप्रतीयते॥कथमुक्तंबहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोतिरिच्य
तइतिसत्यमसमासपाठेद्वयोरर्थवत्त्वमासीत्समासपाठेत्वन्यतरोमतुब्वातिरिच्यतेविशेष्यतेबाह्यक्रियानिवृत्तिलाभादित्यर्थः॥एकदेशिव्याख्या

किंचआत्मक्रीडआत्मन्येवचक्रीडाक्रीडनंयस्यनान्यत्रपुत्रदारादिषुसआत्मक्रीडस्तथाआत्मरतिरात्मन्येवरतीरमणंप्रीतिर्यस्यसआ
त्मरतिः॥क्रीडाबाह्यसाधनसापेक्षारतिस्तुनिरपेक्षाबाह्यविषयप्रीतिमात्रमितिविशेषः॥तथाक्रियावान्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियाय
स्यसोयंक्रियावान्॥समासपाठेआत्मरतिरेवक्रियाऽस्यविद्यतइतिबहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोतिरिच्यते॥ केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्म
विद्ययोःसमुच्चयार्थमिच्छंतितच्चैषब्रह्मविदांवरिष्ठइत्यनेनमुख्यार्थेवचनेनविरुध्यते॥नहिबाह्यक्रीडआत्मरतिश्चभवितुंशक्तः॥क्रि

आत्मक्रीडआत्मरतिःक्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठः॥

बाह्यक्रियाविनिवृत्तआत्मक्रीडोभवतिबाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधान्नहितमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्रस्थितिःसंभवति॥तस्मादसत्प्रल
पितमेवैतदनेनज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं॥अन्यावाचोविमुंचथ॥संन्यासयोगादित्यादिश्रुतिभ्यश्च॥तस्मादयमेवेहक्रियावान्योज्ञान
ध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्नार्थमर्यादःसंन्यासीयएवंलक्षणोनातिवाद्यात्मक्रीडआत्मरतिःक्रियावान्ब्रह्मनिष्ठःसर्वब्रह्मविदांसर्वेषांव
रिष्ठःप्रधानः॥अधुनासत्यादीनिभिक्षोःसम्यक्ज्ञानसहकारीणिसाधनानिविधीयंतेनिवृत्तिप्रधानानिसत्येनानृतत्यागेनमृषावदनत्या
गेनलभ्यःप्राप्तव्यःकिंच॥ मुद्रात्मनिराचष्टे॥केचित्त्वित्यादिना॥अनेनवचनेनज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनंक्रियतइत्येतदसत्प्रलपितमेवेतियो

जना॥सम्यक्ज्ञानसहकारीणीसत्रसम्यक्ज्ञान

मुं·भा· शब्देनवस्तुविषयावगतिफलावसानंवाक्यार्थज्ञानमुच्यतेअवगतिफलस्यस्वकार्येअविद्यानिवृत्तौसहकार्यपेक्षाऽसंभवाद् तोऽपरिपक्वज्ञान टी·
२२ स्यसत्यादीनांचपरिपक्वविद्यालाभायसमुच्चयइष्यतएवनैतावताभास्कराभिमतसिद्धिः॥परिपक्वविद्यायाः सहकार्यपेक्षायांमानाभावात्ततःक

तपसाहिइंद्रियमनसएकाग्रतयामनसश्चेंद्रियाणांचैकाग्र्यंपरंतपइतिस्मरणात्॥तद्ध्यनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमंसाधनं
तपः नेतरच्चांद्रायणादिएषआत्मालभ्यतइत्यनुषंगःसर्वत्र॥सम्यक्ज्ञानेनयथाभूतात्मदर्शनेनब्रह्मचर्येणमैथुनासमाचारेणनित्यंसर्वं
दानित्यंसत्येननित्यंतपसानित्यंसम्यक्ज्ञानेनेतिसर्वत्रनित्यशब्दोंऽतर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः॥वक्ष्यतिच॥नयेषुजिह्ममनृतंनमा
याचेति॥कोसावात्माएतैःसाधनैर्लभ्यइत्युच्यते॥अंतःशरीरेअंतर्मध्येशरीरस्यपुंडरीकाकाशेज्योतिर्मयोहिरुक्मवर्णःशुभ्रःशुद्धोय

सत्येनलभ्यस्तपसाह्येषआत्मासम्यक्ज्ञानेनब्रह्मचर्येणनित्यं॥अंतःशरीरेज्योतिर्मयोहिशुभ्रोयंपश्यंतियतयःक्षीणदोषाः॥

मात्मानंपश्यंत्युपलभंतेयतयोयतनशीलाःसंन्यासिनःक्षीणदोषाःक्षीणक्रोधादिचित्तमलाःसआत्मानित्यंसत्यादिसाधनैःसंन्यासिभिर्लभ्यतइ
त्यर्थोनकादाचित्कैःसत्यादिभिर्लभ्यतेसत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोयमर्थवादः॥सत्यमेवसत्यवानेवजयतिनानृतंनानृतवादीत्यर्थः॥नहिसत्यानृत
योःकेवलयोःपुरुषानाश्रितयोःजयःपराजयोवासंभवति॥प्रसिद्धंलोकेसत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयतेनविपर्ययोऽतःसिद्धंलोकेसत्यस्यबलवत्सा
धनत्वं॥किंचशास्त्रतोप्यवगम्यतेसत्यस्यसाधनातिशयत्वंकथंसत्येनयथाभूतवादव्यवस्थयापंथादेवयानाख्योविततोविस्तीर्णः
मांसश्लेषश्रवणात्देवा
दीनांकर्महीनानांमुक्तिश्रवणाच्चेति॥कुहकंपरवंचनमंतरन्यथागृहीत्वाबहिरन्यथाप्रकाशनंमायाशाठ्यंविभवानुसारेणाप्रदानंअहंकारोमिथ्याभिमानः॥दंभोध

र्मध्वजित्वं॥अनृतमयथादृष्टभाषणं॥
राम:
२२

एतैर्दोषैर्वर्जितादित्यर्थः सत्यस्य निधानं यदुक्तं तत्पुनर्विरोप्यत इत्याह॥ किंधर्मकं च तदिति॥ ज्ञानप्रसादेनेत्यत्र ज्ञायते अर्थोनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरु

सातत्सेन प्रवृत्तो येन पथा ह्याक्रमंत्याक्रमंते ऋषयो दर्शनवंतः कुहकमायाशाठ्याहंकारदंभानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो य
त्र यस्मिन् तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबंधि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते तत्र च येन
पथाऽऽक्रमंति स सत्येन विततइति पूर्वेण संबंधः॥ किं तत्किंधर्मकं च तदित्युच्यते॥ बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं सर्वतो व्याप्त
त्वाद्दिव्यं स्वयंप्रभमनिंद्रियगोचरमत एव नचिंतयितुं शक्यतेऽस्य रूपमचिंत्यरूपं सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्य

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पंथा विततो देवयानः॥ येनाक्रमंत्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानं॥ बृहच्च
तद्दिव्यमचिंत्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति॥ दूरात्सुदूरे तदिहांतिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायां॥ न चक्षुषा गृ
ह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा॥

मस्य सर्वकारणत्वाद्धि भाति विविधमादित्यचंद्राद्याकारेण भाति दीप्यते॥ किंच॥ दूरा
द्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे विप्रकृष्टतरे देशे वर्ततेऽविदुषामसंताऽगम्यत्वात्तद्ब्रह्मेह देहे अंतिके समीपे च विदुषामात्मत्वात्सर्वांतरत्वाच्च आकाशस्या
प्यंतरश्रुतेरिह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतत् निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणं क्व गुहायां बुद्धिलक्षणायां तत्र हि निगूढं
लक्ष्यते विद्वद्भिस्तथाप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः॥ पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते॥ यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते
केनचिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वान्न चान्यैर्देवैरितरेंद्रियैस्तपसः च्यते ध्यायमानो ज्ञानप्रसादं लभते ज्ञानप्रसादेन आत्मानं पश्य

मुं०टी० ३८ ॥

मुं॰भा॰ २३ संशयादिमलरहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव तत्वसाक्षात्कारहेतुत्वात् ध्यानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ बौद्धादेश्चित्तादौ चेतनत्वभ्रम टी॰

सर्वप्राप्तिसाधनत्वेपि न तपसा गृह्यते तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्वेनापि न गृह्यते॥ किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्या
ह ज्ञानप्रसादेन आत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमशुद्धं सन्न बोधयति नि
त्यसन्निहितमपि आत्मतत्वं॥ मलावनद्धमिवादर्शं विलुलितमिव सलिलं तद्यदेंद्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापनयनादा
दर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शांतमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात्तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वो विशुद्धांतःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः॥ एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पंच
धा संविवेश॥ प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः का
मयते यांश्च कामान्॥

यस्मात्ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यति उपलभते॥ निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः॥ सत्यादिसा
धनवानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिंतयन्॥ यमात्मानमेवं पश्यत्येषोणुः सूक्ष्मः चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः॥
क्वासौ यस्मिन् शरीरे प्राणो वायुः पंचधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टः॥ तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः॥ कीदृशेन चे
तसा वेदितव्य इत्याह॥ प्राणैः सहेंद्रियैश्चित्तं सर्वमंतःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना सर्वं प्रजानामंतःकरणं चेत
दर्शनात्तु चित्तं स्वस्मिन्संसर्गिणि च चैतन्याभिव्यंजकत्वे स्वभावत एव योग्यं॥ ततश्चित्ते परमात्मनोभिव्यक्तिसंभवाच्चेतसा ज्ञेय एवमुच्यत इति संभावनार्थमाह॥

नाद्यसिद्धेर्वो

प्राणैः सहेंद्रियैश्चित्तमिति॥

रामः २३

ओतं चैतन्येन सर्वस्य तर्हि चित्ते कस्मिन्ब्रह्म स्वत एवापरोक्षं न भवतीत्यत आह॥ यस्मिंश्च चित्तइति सगुणविद्याफलमिति निर्गुणविद्यास्तुतये प्रो

यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनात्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः॥ य एवमुक्तलक्षणं सर्वा
त्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह॥ यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पयति मह्यमन्यस्मै वा
भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश आत्मविन्निर्मलांतःकरणः कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संक
ल्पितान्भोगांस्तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञं आत्मज्ञानेन विशुद्धांतःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत पादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिर्भूति

तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः॥ स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रं॥ उ
पासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तंति धीराः॥

कामो विभूतिमिच्छतः पूजार्ह एवासौ॥ यस्मात्स वेद जानातीत्येतद्यथोक्तलक्ष
णं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शु
द्धं शुभ्रं॥ तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः संत उपासते परमिव देवं ते॥ शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपा
दानकारणमतिवर्तंति अतिगच्छंति धीरा धीमंतो न पुनर्योनिं प्रसर्पंति॥ न पुनः क्वचिद्रतिं करोतीति श्रुतेः॥ अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः॥ मुमुक्षोः
कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति॥ कामान्यो दृष्टादृष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणान्चिंतयानः प्रार्थयते॥ चनार्थमुच्यते॥ यं यमिति॥ प्र
थमः खंडः॥ परमार्थतत्त्वज्ञानादिति॥ विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरागो विरुद्धलक्षणया आत्मकामस्य आत्मबुभुत्सयैव वशीकृतचित्तस्य विष

मुं·भा· स्वहेतुविनाशात्पुनःकामानजायंतइतिजातानांज्ञानंविनापिक्षयासंभवादित्यर्थः॥नबहुनाश्रुतेनेत्युपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः॥तेनवरणेनेति॥कृ टी·
२४ थंआख्यातंयत्तदोर्भिन्नार्थत्वंसाधनविवक्षायाःप्रस्तुतत्वादित्यर्थंब्रूमःपरमात्मास्मीत्यभेदानुसंधानंवरणंतेनवरणेनैषआत्मालभ्योभवतिबहिर्मुखेनतु

सतैःकामभिःकामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैःसहजायतेतत्रतत्रयत्रयत्रविषयप्राप्तिनिमित्तंकामाःकर्मसुपुरुषंनियोजयंतितत्रत
त्रतेषुतेषुविषयेषुतैरेवकामैर्वेष्टितोजायते॥यस्तुपरमार्थतत्वविज्ञानात्पर्याप्तकामआत्मकामत्वेनपरिसमंततआप्ताःकामायस्यतस्यपर्याप्तका
मस्यकृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीयस्वेनरूपेणकृतआत्माविद्ययायस्यतस्यकृतात्मनस्त्विहैवतिष्ठत्येवशरीरेसर्वेधर्माधर्मप्रवृत्ति
हेतवःप्रविलीयंतिविलयमुपयांतिनश्यंतीत्यर्थः॥कामास्तज्जन्महेतुविनाशान्नजायंतइत्यभिप्रायः॥यद्येवंसर्वलाभात्परमआत्मलाभस्तल्ला

कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकामभिर्जायतेतत्रतत्र॥पर्याप्तकामस्यकृतात्मनस्त्विहैवसर्वेप्रविलीयंतिकामाः॥नायमा
त्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन॥यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वां॥ भायप्रवचनाद्युपा

यःबाहुल्येनकर्तव्यइतिप्राप्तइदमुच्यते॥योयमात्माव्याख्यातोयस्यलाभःपरपुरुषार्थोनासौवेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येनप्रवचनेनलभ्यस्त
थानमेधयाग्रंथार्थधारणशक्त्यानबहुनाश्रुतेननापिभूयसाश्रवणेनेत्यर्थः॥केनतर्हिलभ्यइत्युच्यते॥यमेवपरमात्मानमेवैषविद्वान्वृणुते
प्राप्तुमिच्छतितेनवरणेनैषपरमात्मालभ्यः॥नान्येनसाधनांतरेणनित्यलब्धस्वभावत्वात्॥कीदृशोविदुषआत्मलाभइत्युच्यते ॥ रामः
शतशोपिश्रवणादौक्रियमाणेनलभ्यतेऽतःपरमात्मास्मीत्यभेदानुसंधानंपरमात्मभजनंपुरस्कृत्यैवश्रवणादिसंपादनीयमितिभावः ॥ २४

अथवायमेव परमात्मानं वृणुते तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन वरणेनाभेदानुसंधानलक्षणेन प्रार्थनेन कृतात्लभ्यः परमात्मैव मुमुक्षुरू
पव्यवस्थित इत्यभेदानुसंधानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः॥ वीर्यमिति मिथ्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणातिशयः॥ अलिंगादिति॥ कथमिंद्रजनक

तस्यैष आत्मा अविद्यासंछिन्नां स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति॥ प्रकाश इव घटादिर्विद्यायां सत्यामाविर्भवतीत्यर्थः
॥ तस्मादन्यत्यागेनात्मलाभप्रार्थनैवात्मलाभसाधनमित्यर्थः॥ आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिंग
युक्तानि संन्याससहितानि। यस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेनात्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्वादिवि
षयसंगनिमित्तप्रमादात्तथा तपसो वाप्यलिंगाल्लिंगरहितात्तपोऽत्र ज्ञानं लिंगं संन्यासः॥ संन्यासरहितात्ज्ञानान्न लभ्यत इत्यर्थः॥ एतै

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिंगात्॥ एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्र
ह्मधाम॥ संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशांताः॥ रुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्यतते तत्परः सन्प्रयत
ते यस्तु विद्वान्विवेकी आत्मवित्तस्य विदुष एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्म धाम॥ कथं ब्रह्म संविशत इत्युच्यते॥ संप्राप्य समवगम्यैनमा
त्मानमृषयो दर्शनवंतस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकारणेन कृतात्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सं
तो वीतरागा विगतरागादिदोषाः प्रशांता उपरतेंद्रियास्त एवंभूताः सर्वगं सर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वतः गार्गिप्रभृतीनामप्यात्मलाभश्रवणात्सं
न्यासो नाम सर्वत्यागात्मकस्तेषामपि स्वत्वाभिमानाभावादस्त्येवांतरः संन्यासो बाह्यं तु लिंगमविवक्षितं॥ न लिंगं धर्मकारणमिति स्मरणात्तु नैष्कर्म्यसाहित्यं

तु विवक्षितं॥

प्रदीपस्यवर्तिकृतावच्छेदध्वंसेयथातेजःसामान्यतापत्तिस्तद्वदित्याह॥ प्रदीपनिर्वाणवदिति॥ पदंपादन्यासप्रतिबिंबंनदृश्येतेऽभावादेवेत्यर्थः

सर्वत्रप्राप्यनोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेनकिंतर्हितद्ब्रह्मैवाद्वयमात्मत्वेनप्रतिपद्यधीराअत्यंतविवेकिनःयुक्तात्मानःनित्यसमाहित स्वभावाःसर्वमेवसमस्तंशरीरपातकालेप्याविशंति॥ भिन्नेघटेघटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदंजहतिएवंब्रह्मविदोब्रह्मधाम प्रविशंति॥ किंच॥ वेदांतजनितंविज्ञानंतस्यार्थःपरआत्माविज्ञेयःसोर्थःसुनिश्चितोयेषांतेवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः॥ तेचसंन्या सयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयोयतनशीलाःशुद्धसत्वाःशुद्धंसत्वमेषांतेसंन्यासयो गात्तेशुद्धसत्वाः॥ तेब्रह्मलोकेषुसंसारिणांयेमरणकालास्तेपरांतास्तानपेक्ष्यमुमुक्षूणांसंसारावसानेदेहपरित्यागकालःपरांतकालः

तेसर्वगंसर्वतःप्राप्यधीरायुक्तात्मानःसर्वमेवाविशंति॥ वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्वाः
॥ तेब्रह्मलोकेषुपरांतकालेपरामृताःपरिमुच्यंतिसर्वे॥

तस्मिन्परांतकालेसाधकानांबहुत्वाद्ब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकएकोप्यनेकवद्दृश्यतेप्राप्यतेवाऽतोबहुवचनंब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः॥ परामृताःपरममृतममरणधर्मकंब्रह्मात्मभूतंयेषांतेपरामृता जीवंतएवब्रह्मभूताःपरामृताःसंतःपरिमुच्यंतिपरिसमंतात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्चनिर्वृत्तिमुपयांतिपरिमुच्यंतिसमंतान्मुच्यं तेसर्वेनदेशांतरंगंतव्यमपेक्षंते॥ शकुनीनामिवाकाशेजलेवारिचरस्यवा॥ पदंयथानदृश्येततथाज्ञानवतांगतिः॥ अनध्वगाअध्वसुपारयि ष्णवइतिस्मृतिश्रुतिभ्यःदेशपरिच्छिन्नाहिगतिःसंसारविषयेपरिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात्॥ अध्वस्थितिसंसाराध्वनांपारयिष्णवःपारयितुंसमापयि

तर्कतोपिइहैवमोक्षोवक्तव्यइत्याह॥ देशपरिछिन्नाहीत्यादिना॥ स्वाःप्रतिष्ठाःप्रतिगताभवंतीतिभूतांशानांभौतिकानांचमहाभूतेषुलयोदर्शितः॥ अंत्य
प्रश्नेति॥ ब्राह्मणग्रंथेषष्ठप्रश्नेप्राणाद्यायाःकलाःपठिताइत्यर्थः॥ मायामयमहाभूतानामंशावष्टब्धैर्जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैःप्रातिस्विकैरदृष्टसहकृ

ब्रह्मतुसमस्तत्वान्नदेशपरिछेदेनगंतव्यंयदिहिदेशपरिछिन्नंब्रह्मस्यान्मूर्तद्रव्यवदाद्यंतवदन्याश्रितंसावयवमनित्यंकृतकंस्यान्नत्वेवंवि
धंब्रह्मभवितुमर्हत्यतस्तत्प्राप्तिश्चनैवदेशपरिछिन्नाभवितुंयुक्ता॥ अपिचाविद्यादिसंसारबंधापनयनमेवमोक्षमिछंतिब्रह्मविदोनतु
कार्यभूतं॥ किंचमोक्षकालेयादेहारंभिकाःकलाःप्राणाद्याःस्वास्वांप्रतिष्ठांगताःस्वस्वंकारणंगताभवंतीत्यर्थः॥ प्रतिष्ठाइतिद्वितीयाबहुव
चनं॥ पंचदशपंचदशसंख्याकायाअंत्यप्रश्नपरिपठिताःप्रसिद्धादेवाश्चदेहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाःसर्वेप्रतिदेवतास्वादित्यादिषुगताभ

गताःकलाःपंचदशप्रतिष्ठादेवाश्चसर्वेप्रतिदेवतासु॥ कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मापरेऽव्ययेसर्वएकीभवंति॥ ७॥ ७॥

वंतीत्यर्थः॥ यानिचमुमुक्षुणाकृतानिकर्माण्यप्रवृत्तफलानिप्रवृत्तफलानामुपभोगेनैवक्षीयमाणत्वाद्विज्ञानमयश्चात्माऽविद्याकृतबुद्ध्या
द्युपाधिमात्मत्वेनगत्वाजलादिषुसूर्यादिप्रतिबिंबवदिहप्रविष्टोदेहभेदेषुकर्मणांतत्फलार्थत्वात्सहतेनैवविज्ञानमयेनात्मना॥ अतोवि
ज्ञानमयोविज्ञानप्रायस्तएतेकर्माणिविज्ञानमयश्चात्मोपाध्यपनयेसतिपरेऽव्ययेऽनंतेऽक्षयेब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनंत
रेऽबाह्येऽद्वयेशिवेशांतेसर्वएकीभवंत्यविशेषतांगच्छंत्येकत्वमापद्यंते॥ जलाद्याधारापनयइवसूर्यादिप्रतिबिंबाःसूर्येघटाद्यपनयइवाकाशेघ

तैःप्रातिस्विकाःप्राणादयआरभ्यंतेतेचकर्मासिद्धैर्देवैःसूर्यादिभिरधिष्ठीयंते॥ कर्मणोभोगेनावसानेतेदेवाःस्वस्थानंगच्छंतियच्चप्रातिस्विकंस्वाविद्याकार्यंत

टाकाशाः॥

सर्वंचैतस्मषुतइत्याह॥ भाविनेत्यादिना॥

एतद्ग्रंथद्वारकविद्याप्रदाने अयं विधिराथर्वणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतत्शब्दादवगम्यते॥ ग्रंथद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंभवात्॥

किंच॥ यथा नद्यो गंगाद्याः स्यंदमाना गच्छंत्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छंति प्राप्नुवंति नाम च रूपं च नाम
रूपे विहाय हित्वा॥ तथाऽविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन् विद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छ
ति॥ ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव॥ न
विद्ययैव सर्वप्रतिबंधस्यापनीतत्वाद्विद्याप्रतिबंधमात्रो हि मोक्षो नान्यःप्रतिबंधो नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च॥ तस्मात्स यः कश्चिद्ध वैलो
के तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति

यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय॥ तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं॥
स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति॥ तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोमृ
तो भवति॥ तदेतदृचाभ्युक्तं॥ तस्माद्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति॥ किंच॥ नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति॥ किंच॥ तरति शोकमने
केष्टवैकल्यनिमित्तं मानससंतापं जीवन्नेवातिक्रांतो भवति तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रंथिभ्यो हृदयाऽविद्याग्रंथिभ्यो विमुक्तः स
न्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादि॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते॥ तदेतद्विद्यासंप्रदान
विधानमृचा मंत्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितं॥ क्रियावंतो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परं ब्रह्म बुभुत्सवः

नसर्वत्रब्रह्मविद्यासप्रदानंइतिसूचयन्नाह॥एतांब्रह्मविद्यांवदेतेति॥ इतिमुंडकभाष्यटिप्पणंसमाप्तम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

स्वयमेकर्षिनामानमग्निंजुह्वतेजुह्वतिश्रद्धयंतः श्रद्दधानाः संतोयेतेषामेवसंस्कृतात्मनांपात्रभूतानामेतांब्रह्मविद्यांवदेतब्रूया
च्छिरोव्रतंशिरस्यग्निधारणलक्षणंयथाथर्वणानांवेदव्रतंप्रसिद्धंयैस्तुयैश्चचीर्णंविधिवद्यथाविधानंतेषामेवतदेतदक्षरंपुरुषंसत्य
मृषिरंगिरानामपुरापूर्वंशौनकायविधिवदुपसन्नायपृष्टवतेउवाच॥तद्वदन्योपितथैवश्रेयार्थिनेमुमुक्षवेमोक्षार्थंविधिवदुपसन्नायब्रू

क्रियावंतः श्रोत्रियाब्रह्मनिष्ठाः स्वयंजुह्वतएकर्षिंश्रद्धयंतः॥तेषामेवैतांब्रह्मविद्यांवदेतशिरोव्रतंविधिवद्यैस्तुचीर्णं
॥तदेतत्सत्यमृषिरंगिराःपुरोवाचनैतदचीर्णव्रतोधीते॥नमःपरमऋषिभ्योनमःपरमऋषिभ्यः॥६॥इतितृतीयमुंड
कं॥भद्रंकर्णेभिरितिशांतिः॥इत्यथर्ववेदीयामुंडकोपनिषत्समाप्ता ॥

यादित्यर्थः॥नैतद्ग्रंथरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतःना
प्यधीतेनपठतिचीर्णव्रतस्यहिविद्याफलायसंस्कृताभवतीतिसमाप्ताब्रह्मविद्यासायेभ्योब्रह्मादिभ्यः पारंपर्यक्रमेणसंप्राप्तातेभ्योनमः
परमर्षिभ्यः परमंब्रह्मसाक्षाद्दृष्टवंतोयेब्रह्मादयोऽवगतवंतश्चतेपरमर्षयस्तेभ्योभूयोपिनमः द्विर्वचनमत्यादरार्थंमुंडकसमाप्त्यर्थंच॥॥इति
श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्यश्रीमच्छंकरभगवतःकृतावाथर्वणोपनिषद्विवरणंसमाप्तं ॥ ७ ॥

वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनतुयत्नतः॥काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयंशिलाक्षरैः॥१॥श्रीकाशीजीमेमहल्लेहौदकटोराश्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीकेमकानमेकाशीसं
स्कृतमुद्रायंत्रमेछपीजिनकोलेनाहोयउनकोश्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीकेपासयाकचौरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीकेदुकानपरमिलेगी संबत् १९४२ ॥ ७ ॥ ७

॥ इतिसटीकंमुंडकोपनिषद्भाष्यंसमाप्तम् ॥